

В. РАДЗИКЕВИЧ

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ**

1

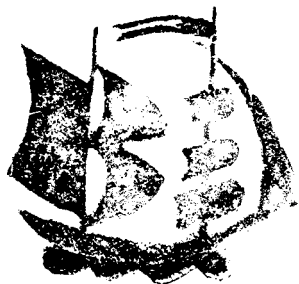
ВУВ

ВИД. Т-ВО ВЕРНИГОРА

ВОЛОДИМИР РАДЗИКЕВИЧ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

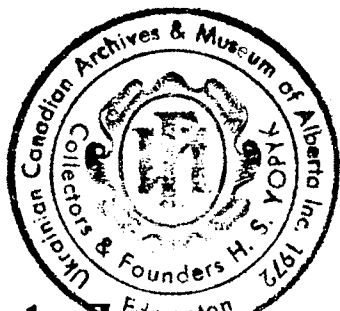
ЧАСТЬ І
ДАВНЯ І СЕРЕДНЯ ДОБА

Мюнхен

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ Т-ВО „ВЕРНИГОРА“ — 1947

Всі права застережено
за В-вом »Вернигора«.

1. Дорогою століть

Література як міра культури народу. Мірою того, як високо піднявся народ у своєму культурному розвитку, які здобув собі права до повного самостійного національного життя та творчої праці в складі культурних народів світу, — є його *література*. Коли вживаємо слово література, то розуміємо під ним не тільки збір усіх писаних пам'яток народу, в яких він виявив своє духове життя, поривання до висот, свої радощі, смутки, страждання, надії, почування, свій гін до краси, але також усі неписані вислови його уяви, почування й думки, що їх розсипав у казках, переказах, піснях, приказках і прислів'ях, зберіг у пам'яті та передав живим словом із покоління в покоління. Отже, література нації складається з двох окремих галузей творчості: письменства й усної народної творчості. Обидві вони розвиваються рівнобіжно. Стежки їх розвитку часом наближаються, часом сходяться, сплітаються, то знов розходяться, в міру того, як сходяться чи розбігаються життєві умови й потреби найширших кіл громадянства.

Для історика, що стежить за розвитком культури нації впродовж її історичного життя, обидві вони мають велике значення. Різко дивляться люди на завдання, які в житті народу має виконувати література, різні ставлять до неї вимоги. В давніших часах усі писані пам'ятники будьякого народу, без уваги на їх зміст, під падали під поняття літератури. Тепер відноситься цей термін тільки до таких творів, що зворушують почування читача, хвилюють його уяву, іншими словами до таких писань, що в першу чергу мають служити красі й розбуджувати естетичні враження. Очевидно, ця краса може проявлятися і її можна знайти в різних видах і різних відмінах: може вона бути в гарних, сміливих пориваннях, у високих ідеях, у глибоких почуттях, у незвичайних образах. Може вона проявлятися не тільки в самому змісті твору, але й у його формі: в красі мови, музиці слова, образності вислову. Все це надає якомусь творові прикмет гарного твору, все це є також мірою духової культури поодиноких письменників та цілої нації, до якої вони належать.

На розвиток письменства кожного народу, подібно, як і на інші ділянки його духового життя, великий вплив має і геогра-

фічне положення його країни й історичні події, які довелося йому переживати впродовж століть. Географічне положення України на границі двох окремих світів: заходу й сходу не тільки з давендавна виставляло її на тяжкі історичні переживання й трагічні зворушення, даючи поетові виправдану причину порівняти її долю з долею тієї чайки, «що вивела діток при битій дорозі», але й відбилося тривким слідом у розвитку української усної і писаної творчости. При цьому «битому шляху» зустрічалися різні культурні впливи, перехрещувалися, спліталися й перемішувалися, так що в усних і писаних пам'ятках українського народу, які постали в найдавніших часах, можна простежити впливи сходу й заходу, півночі й півдня: поруч східних і візантійських також західно-європейські і скандинавські. Все це український народ перетопив у вогні свого почування, вирізьбив силою своєї уяви, витворюючи окремі дорогоцінні клейноти. Також історичні події, що їх довелося українському народові переживати від часів перед уведенням християнської віри починаючи, впродовж часів Першої Держави, впродовж татарського лихоліття, козацьких зривів, Гетьманщини, впродовж великої руїни, аж визвольною війною, пожежами революції й кривавим, жахливим танцем азятського сходу кінчаючи, знайшло відбиток в усній і писаній українській творчості. Високу ідейну й поетичну вартість української усної словесности, чи за науковим терміном, англійського походження — фольклору, визнають чужі дослідники; високий рівень письменницької творчости засвідчує в давніх часах «Слово о полку Ігореве», в новіших — у першу чергу творчість Шевченка, Франка, Лесі Українки.

Усна народна творчість. Усна народна творчість, або так звана усна словесність, у всіх народів розвинулася раніш ніж письменство. Твори усної творчости постають так: якась талановита одиниця з широкої громади дає в пісні вислів тим думкам та настроям, що хвилюють широкі народні кола. Народ підхоплює пісню і вона стає загально-народним добром. Про автора забувають, його пізніше ніхто не знає, тільки його пісня переходить із уст в уста, з роду в рід. Так в основному постають усі фольклорні твори. Первісний, початковий їх вигляд з часом змінюється, очевидно, менше у віршових творах, закріплених метричною й ритмічною будовою («з пісні слова не викинеш»), більше в прозових творах (нпр. казках, переказах). Бувають також події в житті народу, які так потрясають народну уяву, що вона повністю звертається до них. В таких хвилинах історичного життя забуваються й затрачуються не раз пісні, чи інші народні твори, що досі були улюбленим добром народу і уступають місце новим творам народного таланту й народного духа, що їх викликали нові історичні події. Прикладом на це можуть служити нам у житті українського народу т. зв. «білини», історичні пісні з князівської доби, які за своїм змістом відбивають головним чином боротьбу давніх українців із навалою степових кочовиків: печенігів, торків, половців. У хвилину, коли почалися в народі важкі переживання, зв'язані з татарським лихоліттям, з повстанням та боротьбою козацтва,

»биліни« на Україні забулися, а на їх місце постали нові пісні, відомі під назвою *»думи«*. Подібно перетворювалися, змінювалися, доповнювалися інші роди народної творчості від обрядових пісень починаючи, казками і приповідками кінчаючи.

Українська усна народна творчість є дуже давня, дуже багата й тому має першорядне значення для історика культури. Давнину українських народних пісень засвідчують з одного боку живі до сьогодні пісні, в яких збереглися сліди дуже давнього побуту, з другого боку маємо про них згадки в давніх писаних творах тих християнських духівників, що виступали проти давнього поганства, додаючи його сліди в народних піснях. Для історика народної культури, що хоче збагнути народне життя в цілій його глибині й у різних його проявах, усна народна творчість має велике значення. Вистачить кілька прикладів. Коли історик української культури затримається на обрядових піснях: колядках, щедрівках, веснянках, русальних, купальних, — знайде в них багато цінного матеріалу для пізнання народного світогляду в ті часи, коли світло християнської віри не дійшло ще до нашої землі, коли український народ віддавав почесні сили природи і ці сили уособлював у постатях Дажбога, Перуна, Лади та співав пісні в честь сонця, весни, води, русалок. Коли знов історик культури ввійде в коло українських народних пісень родинного характеру (колицьових, весільних, похоронних), то не тяжко йому збагнути, яке місце в житті народу займала родина, та яка глибина різних родинних почувань крилася в його душі на протязі всього його історичного життя.

З історичних пісень дізнається історик культури, як відчував та як дивився народ на важні історичні події; з приповідок простежить, яку силу добув народ життєвого досвіду, з казок, як дивився на добро і зло, на правду й кривду, а з усіх творів — як глибоко розумів і як повно відчував красу світу та красу життя. Крім того, твори української усної творчості криють у собі таку силу уяви невідомих творців, таке багатство їх гарячих почувань, що стали джерелом поетичного натхнення поетів-митців. Українська усна словесність давала і дає письменникам теми й поетичний матеріал для їх літературних писань.

Обрядова поезія. До передхристиянських часів, тобто часів, поки український народ прийняв християнську віру та поки ще розпочав свою письменницьку творчість, відносяться своїм постановленням деякі з пісень т. зв. обрядового циклу. Названо їх так тому, що походження їх стояло і стоїть у зв'язку з святами й обрядами. Колись пов'язувалися ці пісні із святами в честь сонця, весни, нового року та з весільними й похоронними обрядами.

Велика частина цих пісень тісно пов'язана з порами року. До обрядових пісень, що зв'язані з порами року, точніше з наступом зими й літа, чи то з боротьбою темних і ясних сил, належать: колядки, щедрівки, веснянки (гаївки або гагілки), купальні і русальні. До обрядових пісень, що не стоять у зв'язку з порами року, слід зарахувати весільні й похоронні. У деяких обрядових піснях, зокрема в колядках, дослідники вбачають, звеличування

давніх богів та поклоніння силам природи*). В інших, знов обрядових піснях, бачимо звеличування господаря та його рідні в повній вірі, що таке звеличування має силу заворожити щастя й багатство. Тому то в колядках і щедрівках господар гарний, пишний та багатий. На його дворі калинові та золоті мости. В його хаті застелені столи. На столах солодкі меди, зелені вина в золотих чарках, калачі з ярої пшениці. На ньому сорочка, «як біль біленька, як лист тоненька, випрана в Дунаї, висушена на туровому розі»... По його світлиці ходить господиня, пишная пані. На її ногах скриплять жовті чобітки. При поясі в неї подзвонюють срібні ключі. «По двору ходить, як місяць сходить», як засміється «садиноград в'ється». Подібними словами славлять колядки рідню та челядь господаря.

Поруч хліборобських мотивів зустрічаємо в колядках мотиви воєнні, мисливські, любовні, фантастичні й біблійні. Наскільки величальні колядки й щедрівки мали передусім на меті накликати щастя на двір господаря, настільки пісні й ігри, що пов'язані з весною, а саме *веснянки* або *гаївки* мали колись на меті заворожити весну, тепло, врожай. Поруч із цим у веснянках, що їх співає народ у супроводі весняних хороводів, помітно висувається мотив кохання (нпр. «Розлилися води на чотири броди»...).

Окремим, своєрідним, поетичним чаром визначаються обряди й пісні *русальні* та *купальні*. Була віра, що в *русальну* неділю (сьогодні неділя Зелених свят) русалки виходять із рік з розпущеним волоссям, плавають на поверхні води, бігають по полях, гойдаються на вітях дерев, принаджують прохожих та їх залоскочують. У їх честь співали колись пісні в роді:

Сиділа русалочка на білій березі,
Просила русалка в дівочок сорочки:
»Дівочки, сестрички,
Дайте мені сорочки,
Хоч не біленької,
Аби тоненької«.

*) Звеличання сил природи знайдемо хочби в такій колядці:

Та вже ж до тебе в рік Біг приходить;
В рік Біг приходить три товариші.
Первий товариш **ясне сонінко**,
Другий товариш та **білий місяць**,
Третій товариш та **дробен дощик**.
А що ж нам рече первий товариш?
Первий товариш **ясне сонінко**:
»Ой, як я зйду разом з зорями,
Та в радується весь мир на землі«.
А що ж нам рече другий товариш?
Другий товариш та **білий місяць**:
»Ой, як я зйду темної ночі,
Та в радується весь мир на землі«.
А що ж нам рече третій товариш?
Третій товариш та **дрібен дощик**:
»Ой, як я зйду разом з зорями,
Та в радується жито, пшениця,
Жито пшениця, всяка пашниця,
А як я зйду місяця мая,
Та в радується весь мир на землі«.

Купальні обряди відбувалися в свято Купала, коли літнє сонце слало найсильніше проміння з 23 на 24 червня. В час цього свята в ночі розкладали хлопці над рікою вогонь і скакали через нього. Купальні вогні мали магичне значення: з одного боку, ними хотіли забезпечити себе від хвороби, смерті, відьом, шкідливих явищ і духів, з другого боку ці вогні мали накликати врожай. Дівчата заводили танки, пускали вінки на воду, заворожували долю й співали пісні.

З приходом християнства на Україну багато з усіх цих пісень пов'язано з християнськими святами. Так пісні, що в них славлено різдво сонця, початок нового року, перенеслися на Різдво Христове, Йордан; пісні в честь весни, пробудження весняної природи — на Христове Воскресіння, купальні — на свято Івана Хрестителя. Багато слідів давнини затримали також ті обрядові пісні, що не були зв'язані з порами року: *весільні* й *похоронні*. Зокрема обряд весілля, дуже багатий і різномірний, творить неначе своєрідну драму, яка розпадається на поодинокі дії: сватання, заручини, приготування короваю, приїзд молодого. Весілля розпочинається обрядом сватання, в якому заховалося багато слідів давнини. Дальшим актом у весільній драмі є обряд заручин, супроводжуваних піснями, в яких відчуваються нотки тривоги перед невідомою майбутністю. Важливим моментом у розвитку весільного обряду — готування короваю, що символізує добробут нової сім'ї. В коровай застромлюють вишневу вітку («гільце») — символ дівочої вроди. Найважливішою хвилиною весільного обряду є приїзд молодого за молодою, в якому сильним відгомном відбилися обряди колишнього дружинного побуту («князь», «дружина», «бояри»). Серед весільних пісень та обрядів багато є таких, що нагадують часи, коли наречену жених здобував силою, або купував. Сьогодні це тільки поетичний обрядовий спогад про колишню дійсність.

«Биліни». Поруч обрядових пісень існували на Україні здавна також пісні лицарського, героїчного характеру, що їх названо «*билінами*». На Україні вони забулися, а збереглися далеко на півночі, в Олонецькій та Архангельській областях. Хоч на Україні їх нема, але творцем їх був український народ. Про південне, українське походження говорять образи українських к'яевидів, назви міст: Києва й Чернігова, часті згадки про Дніпро та велична постать Володимира Великого, якого «биліни» звать «красним сонечком». У постатях поодиноких богатирів: Вольги Святославича, Святогора, Добрині, Іллі Муромця, Дюка Степановича, що борються з різними страховищами і завершують предивні діла, звеличали творці «билін» криваві змагання українського народу з дикими степовиками. Коли народився Вольга — оповідають «биліни» — задріжала земля, риби пішли в морську глибину, птиці злетіли високо під небо, тури за гори пішли. Цей образ сили Вольги — це образ тієї живучої сили українського народу, що дозволила йому цілі століття відкидати вперту навалу степових орд. Близько до «билін» стоїть своїм характером переказ, що зберігся на Україні, про Ми-

хайлика й Золоті ворота. Подаємо його так, як він за-
тримався в устах народу:

»Як лихоліття було, то прийшов чужоземець, татарин і ото вже на
Вышгород б'є, а далі вже й під Київ підступає. А тут Михайлик лицар був,
та як зійшов на башту, та пустив із лука стрілу, то стріла і впала у миску
тому татаринів. Той скоро сів коло скам'ї обідати, тільки що поблагосло-
вився обід їсти, аж та стріла так і встромилась у печеню. »Е! — каже,
це ж тут є сильний лицар! Подайте, каже, того Михайлика, то я »од-
ступлю! От кияни — шу-шу, і радяться. »А що ж — оддаймо! А Михай-
лик каже: »Як оддасте ви мене, то востанній раз будете бачити Золоті Во-
рота«. Та, сівши на коня, обернувся до їх, та й промовив:

»Ой кияни, кияни, панове громада,
Погана ваша рада:
Якби ви Михайлика не оддавали,
Поки світ-сонця, вороги б Києва не достали!«

Та взяв на ратище ворота, так як от сніп святого жита візьмеш, та
й поїхав у Царгород, через татарське військо. А лицар Михайлик і досі
живе у Царгороді, перед ним стоїть стаканчик води і проскурка лежить,
більш нічого не їсть. І Золоті Ворота стоять у Царіграді. І буде, кажуть,
колись таке, що Михайлик вернеться в Київ і поставить ворота на своє
місце. І як, ідучи хто мимо, скаже: »О Золоті Ворота. Стоять вам ізнов
там, де стояли«, — то золото так і засяє. А як же не скаже, або подумає:
»Ні, вже не будь вам у Києві!« — то золото так помереже.

Казки. Крім пісень обрядового й пісень героїчного характеру,
сліди давньої давнини носять також інші твори усної словесности,
що не мають строгої пісенної форми, зокрема казки, приказки,
замовлювання й загадки. В першу чергу казка — це уламок дуже
давньої старовини. Без сумніву, є казки пізнішого, навіть книжного
походження. Одначе є також казки з мітичною основою, в яких
відбився слід дуже давнього побуту й де залишилися останки дав-
ніх вірувань. Коли в різних казках ми зустрічаємося з вірою в чар-
івну силу води, з вірою в силу заклять, в магичну міць слова,
в пророче його значення, коли поодиноким предметам у казках
приписується чародійну таємницю, то все це є відгомін колиш-
ньої віри в дійсну можливість усіх таких явищ. Безсумнівні сліди
давнини мають ті казки, в яких сили природи, як Вихор, Мороз,
уосібнені в окремих постатях. Є думка, що також такі казкові
мотиви, як звільнення дівчини-красуні спід влади змія — є обра-
зом звільнення ясних, світлих сил спід володіння темних сил.
Із часів, коли людина стояла дуже близько до природи, коли
її головним заняттям було мисливство, походять казки із звірин-
ними темами. Їх джерела треба шукати далеко на сході, в індій-
ських та єгипетських казках. Взагалі можна прослідити, що
казки різних народів, нераз дуже далеко від себе віддалених,
змістом дуже подібні. З цього висновок, що нераз поставали
вони подібним способом, як вислів подібних поглядів, заці-
кавлень, переживань та мрій (нпр. про опанування сил природи,
простору) народів, що стояли більш-менш на такому самому
ступені духового розвитку. Коли в світі стали ширитися апокри-
фічні перекази, багато народних казок прийняло від них свою
основу, чи подробиці та налеті. Окремий відділ народних казок

творють казки, в яких народ виявляє свої погляди на добро й зло, правду й неправду. Це казки з етично-моральною основою. Нев'язана, свободна мова казок дозволяла на різні в них зміни, на вплетення нових мотивів, нових образів, нових вигадок, на ступеневу далекосяглу модернізацію, наслідком чого теперішній їх вигляд відійшов далеко від колишнього, первісного. Сила віри українського народу в кінцеву перемогу правди знайшла гарний вислів у *казці про правду й неправду*.

Правда й Неправда. (Зміст казки). Зустрілись раз Правда з Неправдою й рішили йти однією дорогою. В дорозі Неправда весь час живилася тим, що мала з собою Правда. Коли в Правді нестало вже харчів, просила вона в Неправди, щоб та дала їй щонебудь з'їсти. »О, — ні — сказала Неправда: Цього не буде: Я не люблю по правді робити, і ти дурна, що по правді робиш». Гірко Правді стало. Терпіла, поки сил було, а потім знов попросила Неправду, щоб дала їй шматок хліба. Неправда тільки тоді згодилася, коли Правда дозволила їй за шматок хліба виколоти око: спочатку одно, потім друге. Тоді Неправда покинула Правду. Наступила ніч. Правда зайшла в ліс і мусила ночувати на дереві. Під дерево зійшлися парубки й дівчата та стали розмовляти. З їх розмови дізналася Правда, що на дереві є цілюща роса. Коли нею протерти сліпому очі, почне бачити. Ранком Правда протерла росою очі й повернувся їй зір. Подякувала Богові й пішла в дорогу. Другої ночі довелося їй знов ночувати на дереві. Знов довідалася вона з розмови хлопців і дівчат, які прийшли під дерево, що на дереві є цілюща роса та що коли б тією росою вмити очі сліпій царівні в далекому царстві, царівна побачила б світ. Пішла Правда з цілющою росою в далеке царство й вилічила царівну. На царському дворі зустріла Неправду. Цар дізнався, що Неправда заподіяла Правді, звелів Неправду схопити, прив'язати коневі до хвоста й пустити, щоб розніс її.

»От так пройшла Неправда світ, назад не вернулася».

Казка про Кожем'яку. В устах українського народу багато є казок і зміст їх різнородний. Найчастіше зустрічаються казки про сонце, місяць, мороз, град, про лісовика Оха, водяного діда, про недолю, злидні, про героїв, наділених незвичайною силою (Покотигорошок, Вернигора, Вирвидуб), про героїчного коня, чудодійну дудку. Зокрема багато є казок, у яких виступає змії у різних ролях. Ось одна:

Колись був у Києві якийсь князь і був коло Києва змії, і кожного року посиляли йому дань: давали або молодого парубка або дівчину. Ото прийшла черга вже і до дочки самого князя. Нічого робить! Коли давали горожани, то треба і йому дати. Послав князь свою дочку в дань змієві. А дочка та була така хороша, що й сказати не можна, — то змії їй і полюбив. От вона до його прилестилася, та раз і питається: »Чи є, каже, такий на світі чоловік, щоб тебе подужав?« — »Є, каже, такий у Києві, живе над Дніпром. Як затопить хату, то дим аж під небеса стелиться, а як вийде на Дніпро мочити кожі, — бо він кожем'яка, — то по одну несе, а дванадцять разом, і як набрякнуть вони водою в Дніпрі, то я візьму та й учеплюсь за них, чи то він витягне їх? А йому й байдуже: як поцупить, то й мене з ними трохи на берег не витягне. От того тільки мені й страшно!«

Князівна взяла собі те на думку й міркує: Як би їй вісточку додому подати і на волю до отця дістатись? А при ній не було ні душі, тільки один голубок. Вона вигодувала його за щасливої години, ще як у Києві була. Думала-думада, а далі й написала до панотця: »От як і так, каже, у вас, панотче, єсть у Києві чоловік, на прізвище Кожем'яка. Благайте Ви його через старих людей, чи не захоче він із змієм побитися, чи не

визволити мене, бідну, з неволі? Благайте його, паноченьку, і словами, і подарунками, щоб не обидився він за незвичайне якесь слово. Я за його і за Вас буду до віку Богу молитися». Написала так, прив'язала під крильцем голубові, та й випустила його в вікно. Голубок звився під небо, тай прилетів додому, на подвір'я до князя. А діти бігали по подвір'ї та й побачили голубка. »Татусю, татусю, кажуть, чи бач — голубок від сестриці прилетів!«

Князь перше зрадів, а далі подумав, подумав, та й засмутився: »Ще ж уже проклятий Ірод згубив, видно, мою дитину!« А далі приманив до себе голубка, дивиться, аж під крильцем карточка. Він за карточку. Читає, аж дочка пише — так і так. От зараз покликав до себе всю старшину: »Чи є такий чоловік, що прозивається Кирилом Кожем'якою?« — »Є князю; живе над Дніпром«. — »Як же б до його приступити, щоб не обидівся та послухав?«

От сяк-так порадилися, та й послали до нього самих старих людей. Приходять вони до його хати, одчинили помалу двері зо страхом, та й злякалися: дивляться, аж сидить Кожем'яка долі, до їх спиною, і мне руками дванадцять кож, тільки видно, як хитає отакою білою бородою. От один з тих посланців: »Кахи!« Кожем'яка жажнувся, а дванадцять кож тільки: трісь, трісь!

Обернувся до їх, а вони йому в пояс: »От так і так, прислав до тебе князь з проханням«. А він і не дивиться, і не слухає: розсердився, що через їх дванадцять кож порвав!...

Коли нарешті його ублагали, обмотався коноплями, обсмолився смолою добре, взяв булаву таку, що може й пудів десять, та й пішов до змія. А змій йому й каже: »А що, Кирило? Прийшов битися, чи мириться?« — »Де вже мириться? Битися з тобою, з Іродом проклятим!«

От і почали вони битися. Аж земля гуде. Що розбіжиться змій, та вхопить зубами Кирила, то так кусок смоли й вирве. Що розбіжиться та вхопить, то так жмуток конопель і вирве! А він його здоровенною булавою як улупить, то так і вжене в землю! А змій, як вогонь, горить, так йому жарко, і поки збігає до Дніпра, щоб напиться, та вскочить у воду, щоб прохолодитися трохи, то Кожем'яка вже й обмотався коноплями й смолою обсмолився. От-от вискакує з води проклятий Ірод, і що розженеться проти Кожем'яки, то він його булавою тільки — луп! Що розженеться, то він знай — його булавою тільки луп та луп, аж луна йде!... А тут дзвони дзвонять, молебні правлять, а по горах народ стоїть, як неживий, зціпивши руки, жеде, що то буде!...

Коли ж зміюка: бу-бух, аж земля затряслася! Народ, стоячи на горах, так і сплеснув руками: Слава Тобі, Господи! Ото Кирило, вбивши змія, визволив князівну і віддав князю. Князь уже не знає, чим його і дякувати, чим його і награвдати. Та вже з того часу й почало зватися же то урочище, де він жив — Кожем'яками.

Значення усної словесности. Пісні обрядового й історичного характеру та народні казки найбільше споміж усіх творів усної словесности зберегли останки давнини. З інших творів у глибоку старовину сягають своїм корінням та своїм характером деякі замовлювання й деякі народні приказки — (»не все це русалка, що в воду поринає«) та загадки. У замовлюваннях криється слід давньої віри людей в магічну силу слова та в таку ж силу руху. Вірили, що коли виконувати відповідні рухи, коли наслідувати поодинокі явища, коли знайти потрібні слова, можна »накликати«, чи заворожити те, чого бажаєш. У приказках замкнув народ довголітній досвід і свою життєву мудрість. Поставали вони двома способами. Деякі з них подають у замкненій, стислій формі думку якогось оповідання, цілої нераз казки, нпр., »правдою ввесь світ перейдеш і назад вернешся«. В інших узагальнюється якесь відокремлене явище й надається йому глибшого алегоричного зна-

чення, нпр., »і на жалку кропиви мороз буває«. Є приказки, які утворив сам народ, є такі, які перейняв в інших народів, або запозичив із книжок.

Вартість усіх цих творів усної народної творчості в тому, що з одного боку вони засвідчують ступінь духового розвитку народу, є виразом творчої сили його уяви та глибоко вкоріненої туги за красою, з другого, що вони були тією скарбницею, в якій збереглися скарби народної мови, отим джерелом, з якого українські письменники в різних часах черпали теми, образи, задуми для своїх творів. До яких прецікавих висновків доходять дослідники, розглядаючи пам'ятники української усної словесности, доказом може служити перший том Історії української літератури Михайла Грушевського, в якому цей дослідник писав: »Коли у фрагментах старої обрядової пісні ми й тепер ще стрічаємо живу пам'ять про Дунай, як ріку рік, котрої ім'я — це ріка, вода взагалі; — про море, кораблі й бурі; про чорноморські степові краєвиди, з розкиненими деревами, зі степовими стогами, завершеними соколом, що »далеко видить«, чисте поле і синєє море, розкішно цвітучі виногради, де родиться зелене вино, — все це дає нам погляд про те барвисте, яскраве коло вражінь і споминів, що було принесено з півдня«. Яким знов сильним впливом відбилася усна народна творчість у творах письменників, прикладом можуть бути твори Івана Котляревського, Маркіяна Шашкевича, Тараса Шевченка, Степана Руданського, Олекси Стороженка, Івана Франка та багатьох інших.

Без сумніву, коли вилучити пісні обрядового характеру з різними слідами та останками давньої давнини та епічні пісні лицарсько-героїчного характеру, про які була мова, або ті, що ввійшли в склад староукраїнських літописів, то на сьогодні тяжко встановити, які саме інші пісні походять із давніх, передхристиянських часів. Одно є певне: поки український народ розпочав розвивати своє письменство, мав він уже багату скарбницю пісень, казок, переказів, приказок, замовлювань, загадок, з яких деякі перейшли довгу дорогу століть і ще сьогодні причаровують блиском дорогих самоцвітів.

2. Взаємини з Візантією

Візантійська культура. В такому духовому світі жив український народ у часах, поки прийняв християнську релігію. Тісний зв'язок із буйною природою: непроглядними лісами, широкими степами, що розтяглись під чистою блакиттю неба, велів йому клонитися перед могутністю й красою тієї природи, величати її таємні сили, її незбагнаний чар. Цей буйний світ української природи, серед якої жили давні українці, займаючись рільництвом, полюючи на звірів по лісах та степах, ловлячи рибу по ріках, вплинув на їх уяву, породив багатий світ вірувань, витворив окремий їх світогляд. Тільки дуже помалу уступав цей давній світогляд і тільки дуже повільною ходою змінюлася ця давня передхристиянська

культура під натиском нового світогляду й нової культури, що прийшли разом із християнською вірою.

Християнство принесло з собою на Україну нову культуру, звану візантійською, яка розпочала боротьбу з давньою, передхристиянською. Разом із священиками, ченцями, церковними малярами, співаками, що після офіційного заведення християнства з'явилися на Україні, пішов також похід візантійської науки та візантійського мистецтва. Вплив Візантії захопив найперше верхи громадянства і тільки згодом, дуже звільна втискався в життя і світогляд широкого громадянства. Разом із іншими здобутками візантійської культури прийшли на Україну книги, прийшло письмо, і це дало початок для розвитку українського письменства.

Візантійською названо культуру тієї доби в розвитку цілої грецької культури, яка тривала від приходу на престол імператора Костянтина в 324 р. аж до опанування Царгороду турками в 1453 р. Цей протяг часу зветься візантійським, бо осередком політичного й культурного життя була Візантія, яку пізніше звали Константинополем, слов'яни ж — Царгородом. Є в культурних надбаннях тих часів деякі характерні ознаки й риси, що відбилися впливом також у культурному житті України. Безсумнівною заслугою візантійської культури вважають згідно ту обставину, що вона зберегла в пошанівку пам'ятники давньої старогрецької й староримської культури й передала їх у свій час усьому західноєвропейському світові. Ця хвилина наступила тоді, коли західноєвропейський літературний та науковий світ дозрів духово настільки, що міг зацікавитися здобутками класичної культури, прийняти їх, на свій лад розвинути та на них спертися дальший хід людської культури. Поруч із цим у візантійській добі розвинулися деякі окремі галузі науки й літератури і в своєму розвитку вибуяли високо вгору. Передусім розвинулася теологія, ясніючи іменами таких християнських богословів, як Василій Великий, Григорій Богослов, Іван Хризостом (Золотоустий), Іван Дамаскин. Поруч із теологією розвинулася філософія й історіографія. В ділянці літератури багатий відділ становить релігійна поезія, що дала в VII віці знаменитого поета, творця тропарів, кондаків — Романа (Роман Солодкопівець). Буйного розвитку набула також народна поезія, висловом якої є поема про Дігенеса Акрита. Улюбленими творами були проповіді, повчання, життєписи святих, апокрифи й релігійні збірники. Були також спроби наукового письменства, хоч не всі відомості, подавані в них були згідні з правдою.

Пам'ятки візантійської культури йшли на Україну двома дорогами. Перша дорога вела з Царгороду Дніпром до Києва, друга через південно-слов'янські країни, Сербію та Болгарію. Першою безпосередньою прийшли книги в грецькій мові, другою, посередньою — в церковнослов'янській мові.

Кирило та Методій. Церковнослов'янську мову ввели в літературне життя деяких слов'янських народів два великі вчені й апостоли слов'ян св. Кирило й Методій. Були братами, си-

нами вельможі Льва, що жив у Солуні в Македонії, де було грецьке й болгарське населення. В молодих літах обидва одержали дуже старанну освіту; спочатку дома, потім у Царгороді. Старший, Методій, служив у війську. Після десятилітньої військової служби постригся в ченці. Молодший із них, Костянтин (пізніше монаше ім'я — Кирило), учень знаменитого вченого, Фотія, був бібліотекарем при церкві св. Софії і вчителем філософії у школі в Царгороді. Була це людина слабого здоров'я. В 860 р. св. Кирило виїхав в апостольській місії до країни хозарів, які займали простори між гирлами Волги й Дону і взяв із собою брата, Методія, що жив у монастирі. Проповідуючи серед хозарів, обидва брати перебували якийсь час на пограниччі України — в Криму. В 863. р. на домагання моравського князя Ростислава, що звернувся до візантійського цесаря Михайла з проханням прислати йому слов'янських місіонерів, виїхали до Моравії. »Незабаром по приході до Моравії — говорить оповідання про життя братів — переклав Костянтин цілу літургію й навчав раннього і вечірнього богослужіння та Служби Божої. Крім цього, переклав обряд хрестин і обряди інших святих тайн... »І отворилися вуха глухим і почули слова Письма, і Бог із того тішився, а чорт смутився... В Моравії й Пановії вже перед тим, поки св. Кирило й Методій розвинули свою діяльність, проповідували християнську віру німецькі і італійські місіонери. Але відправляли богослужіння в латинській мові, якої слов'яни не розуміли. Це й спонукало князя Ростислава, що з політичних причин схилявся скоріше до східного християнства, оглянутися за слов'янськими вчителями. І справді — вони стали проповідувати в слов'янській мові, саме в тій, яку вивчили, живучи в рідних сторонах серед македонських болгарів. Цю мову розуміли також інші слов'яни. Святий Кирило забажав також передати слов'янам церковне богослужіння в зрозумілій для них мові. З цією метою склав азбуку — на думку одних учених *кирилицю*, на думку інших *глаголицю*, за якою брати переклали Святе Письмо і книги, що були потрібні при богослужінні, на тодішню болгарську мову. Одначе німецькі та італійські священики, що затримувалися успіхами праці солунських братів й боялися за свої впливи, внесли скаргу на св. Кирила й Методія в Римі, немов вони ширять ересь, бо вживають у богослужінні слов'янську мову. Інша мова в богослужінні — це була новина. Досі це виняткове становище мови релігійних книг мали тільки мови єврейська, грецька та латинська. Папа прикликав апостолів до Риму, щоб вони обидва виправдалися. В часі, коли брати були в дорозі, вмер папа Микола I. Його наступник, Адріян, прийняв їх із почеснями, дуже ласкаво. У Римі Костянтин вступив до монастиря й помер 869 р. Перед смертю казав Методієві: — »Орали ми, брате, один загін. Тепер я відходжу. Знаю, що любиш монастир на Олімпі. Все таки не кидай своєї праці!« — Методій не кинув. У сані архієпископа вернувся до Моравії і продовжував діяльність серед дуже несприятливих обставин. Кілька років довелося йому навіть просидіти в в'язниці. Все ж таки дожив хвилини своєї моральної перемоги. З почуттям сумлінно сповненого обов'язку помер у 885. р.

Є ряд свідочств і доказів про те, що праця св. Кирила й Методія була великою, ідейною і в високій мірі жертвенною працею. Коли після трьохрічного перебування виїздили слов'янські вчителі з держави князя Ростислава, давав він їм в нагороду срібло й золото. Але вони не хотіли цього брати. Взяли тільки невольників, яких зараз наділили свободою. І не пройшли їх зусилля безслідно. Правда, зараз після смерті Методія його учні мусили покинути Моравію й перенестися до Сербії й Болгарії. Але прийшов час, коли заслуги Кирила й Методія з'яснилися в повному блеску. Мова, яку ввели вони в письменство, стала літературною мовою в деяких слов'янських народів. В Болгарії дала вона основу для розвитку болгарської літератури, що за часів царя Симеона, на переломі IX. і X. вв. досягає «золотого віку» свого розвитку. Церковнослов'янська мова стає також літературною мовою на Україні й на тому становищі втримується довгі віки, аж до появи «Енеїди».

Церковнослов'янська мова. Церковнослов'янська мова сьогодні є мертвою мовою, як давня грецька, чи латинська. Вживають її у церковному богослужінні деякі слов'янські народи — звідси й її назва: церковнослов'янська мова. Колись говорили тією мовою предки нинішніх болгарів, тому зветься вона також **староболгарською** мовою. Характерною прикметою цієї мови були носові голосівки: **Ѧ, Ѣ, Ѥ, Ѧ** («юси»). В часи, коли український народ прийняв християнську віру, існувала вже в Болгарії багата література, що розвинулася під візантійським впливом саме в церковнослов'янській мові. Звідси ця мова прийшла на Україну й на Україні стала мовою книг, літературною мовою. Для української літератури прийняття церковнослов'янської мови, як літературної, мало спочатку ту вагу, що полегшувало літературну працю, бо досить було переписати готові вже на слов'янському ґрунті книжки, щоб поширити їх серед свого громадянства. Але з часом виявило це і свої від'ємні сторони. Довгі часи ніхто не відчував потреби вводити в життя живу народну мову, бо була готова літературна мова, що мало різнилася від тодішньої живої української мови, для всіх доступна і всім зрозуміла. Інакше було в тих країнах, де мовою письма була латинська мова. Там скоріше люди догадалися ввести в літературу свою рідну мову. На Україні тієї пекучої потреби не було, і тому церковнослов'янська мова такий довгий час стримувала до літератури доступ живої народної мови. Правда, під пером українського переписувача, чи автора церковнослов'янська мова нагиналася, в більшій чи в меншій мірі, під склад живої народної мови, — все ж таки не уступала місця. Але прийшов час, що живе слово перемогло. Перемогло, бо такий уже закон природи.

Початки літературної праці. Українське письменство в найдавніших часах свого розвитку має виразний церковно-релігійний, християнський характер. І нема нічого дивного. Воно постало як безпосередній наслідок прийняття християнської релігії і цієї релігії мало служити для її поширення й закріплення.

Між книжками, що прийшли разом із учителями християнської релігії на Україну, на першому місці були книги св. Письма і книги,

потрібні для церковного богослужіння. Їх у нас переписували й перекладали. Переписували книжки, що прийшли із Сербії і Болгарії в церковнослов'янській мові, перекладали ті, що прийшли з Греції в грецькій мові. За цю роботу бралися найперше південні слов'яни: серби й болгари, що приходили на Україну поширювати християнство. Від них переймали згодом знання церковнослов'янської мови й слов'янської азбуки українці і за їх прикладом бралися до літературної праці.

Писання книг у давніх часах не було легкою працею. Труднощі робив матеріал, на якому писали, і письмо, яким писали. Писано на шкірі, пергаменті, не таким скорописом, який вживаємо сьогодні, а простолінійними буквами, або «уставом». Деякі рукописи виявляють сліди великої старанності й естетичних нахилів укладчиків. Початкові букви часто прикрашені різними орнаментами: то звіриним, то геометричним, то рослинним. Крім таких мистецьких початкових букв, чи «ініціалів» зустрічаємо у давніх рукописах окремі рисунки («мініатюри») та заставки. Це все вимагало багато часу, терпеливості й витривалості. За те з подивом і призначанням дивилися сучасники на людей, що виконували цю працю. Літописці не щадять їм слів похвали, і тих, що писали книжки, величають словами: «премудр», «учен», «філософ велій».

Переписування книг було в очах громади не тільки ознакою вищої освіти, начитаності, але також з уваги на християнсько-релігійний їх характер, виявом християнсько-релігійної побожності. Це й було причиною, що за цю муравлину працю бралися не тільки священики, ченці, єпископи, але й князі й княгині. До якої міри була це тяжка праця, свідчать дописки на рукописах у роді: «Яко же радується жених о невісті, тако же радується писець, видя послідній лист», або дописка в іншій дотепній формі: «Рад заяць, як утече з тенет, — так і писець, коли скінчив останній рядок».

Переклади св. Письма і писань отців церкви. Завдяки такій упертій, повній посвяти праці духівників, що не раз довгі роки витрачали на переписування однієї книги, постала на Україні багата література перекладів. Можна в ній визначити ось які роди: книги св. Письма, писання отців церкви, збірники, твори наукового змісту, апокрифи, повісті.

Із них св. Письма-євангелії існували двох типів: т. зв. «Апракос» (тобто такі, в яких читання розкладається по неділях з увагою на церковне богослужіння) і четвероевангелії з розкладом матеріалу по євангелистах. Найдавнішим списком євангелії на українській землі є *Остромирова євангелія* з 1056 і 1057. рр. Назву має ця євангелія від новгородського посадника, Остромира, для якого її написано. Але постала вона в Києві, тому й зараховуємо її до українських пам'яток. Євангелії з поясненнями отців церкви звалися «учительними», тексти апостольських листів і псалтирів з поясненнями — звалися «толковими» апостолами, чи «толковими» псалтирями. Зокрема улюбленими книжками були *псалтирі*. Їх залюбки читали давні українці, виучували напам'ять і користувалися ними в різних життєвих хвилинах (вживали поодинокі вислови, як

приказки, проганяли при допомозі їх недуги, ворожили долю). І в пізніших часах псалтирі були улюбленою літературою. Доказом цього є ряд перекладів старозавітних псалмів на живу мову та поетичні переробки таких поетів, як Кониський, Куліш, Шашкевич («псалми Русланові»), Шевченко.

Поруч з св. Письмом в обсяг літературних перекладів входили *писання святих отців церкви*. Зокрема твори Івана Золотоустого, Єфрема Сирина й Івана Дамаскина були широко популярні. Є підстава думати, що твори І в а н а З о л о т о у с т о г о тому робили враження й тому подобалися, що цей письменник сильним поетичним словом проголошував ідеї, які для людей, що досі жили в поганстві, мали весь чар новини. Високо підніс він прапор християнської любови ближнього, закликав до неї, проповідував ідею альтруїзму. Існували окремі збірники повчань Івана Золотоустого, як «Маргарит», «Златоструй», «Златоуст». Наскільки писання Івана Золотоустого захоплювали проповіддю любови ближнього, настільки Є ф р е м С и р и н жажливим образом смерті, пошести, приходу антихриста впливав на уяву, наповняв людські серця тривогою, закликав до каяття та схиляв до того, щоб відрікалися світу, світових приман та розкошів і віддавалися аскетизмові. Цей письменник-песиміст, що не бачив ніякої принади в цьому світі, дуже вороже ставився до жіноцтва, вважаючи його причиною всякого лиха й нещастя.

Збірники. Улюбленою літературою на українських землях з давен-давна були «збірники». Цих збірників було багато і вони мали різний характер. Були збірники релігійного змісту і збірники мішаного — релігійного і світського характеру. Збірниками релігійного характеру були, крім двох збірників князя Святослава, «Златая ціп» («Золотий ланцюг»), «Ізмарагд», мінеї, прологи й патерики.

Збірники кн. Святослава прийшли з Болгарії. На Україні переписано їх для чернігівського князя Святослава Ярославича — звідси і їх назва. Один із них вийшов у 1073. р., другий у 1076 р. Заповнюють їх уривки із св. Письма, творів отців церкви, деякі історичні відомості і показчик «ложних» та «правдивих» книг. У другому збірнику є також повчання дітям Ксенофонта і Теодори, що послужили згодом зразком Володимирові Мономахові.

У збірнику з 1076. р. цікава є стаття **про читання книжок**.

Автор радить читати книжки помалу «и тришъды обраштался о единой главизнѣ». Тільки тоді приносить книжка користь. Щоб довести користь від читання книжок, автор користується ось якими порівняннями й образами: Узда є кермою і стримом для коня, для праведника — книги. Не збудується корабель без цвяхів, ні праведник без читання книжок. Як людина в полозі лине думкою до батьків, так думки праведника линуць до читання книжок. Прикрасою для жовніра є зброя, для корабля вітрила, для праведника — читання книжок.

Подібні захохочування до читання книжок знаходимо також у збірнику «Ізмарагд», де в одному місці порівняно книжки з морською глибиною. «Книгы бо глубины моря подобни, въ нюже пониряюще бисерь износятся драгій»... Цю думку передав Франко в збірці «Мій ізмарагд» такими словами:

»Книги — морська глибина,
»Хто в них пірне аж до дна,
»Той, хоч труду мав досить,
»Дивнії перли виносить».

Релігійними збірниками були також *мінеї*, *прологи* і *патерики*. Всі вони подавали життєписи святих, тільки уклад цих життєписів скрізь був інший: у мінеях за місяцями на цілий рік, у патериках по окремих краях, у прологах в скороченні. Оскільки мінеї роблять враження романів про святих, переплетених різними легендами, настільки прологи завдяки своєму лаконізму нагадують збірку надмогильних написів.

З патериків на Україні відомі були: Синайський (інакше «Лімонар», або «Луг духовний»), Скитський і Єрусалимський. Вони послужили джерелом та зразком при укладі українського Печерського Патерика

Збірниками історичного характеру були *хроніки*, *хронографи* й *палей*. Автори хронік подавали історичні факти по роках, так, як вони відбувалися, не дбаючи про те, щоб зв'язати їх в одну цілість. Розпочинали коротким переглядом подій від початку світу, по чім ближче й докладніше затримувалися на новіших часах. На Україні відомі були в перекладі на церковнослов'янську мову хроніка Івана Малали, письменника з VI і VII в. по Хр., що доводив історичні події до 563 р., хроніка Юрія Гамартола (Грішника), в якого перегляд історичних подій скінчився 842 роком, та Костянтина Манассії, що доводив історію до 1087. р. Палей подавали перегляд старозавітної біблійної історії, переплітаючи оповідання апокрифічними переказами.

Інший характер мали «Пчели». Були це збірники золотих думок, коротких висловів, що мали загальне значення. Поруч висловів, вийнятих із Святого Письма та писань отців церкви, були там також думки античних грецьких та римських письменників. Завдяки своєму різноманітному змісту, дотепним помічанням про людську мудрість і глупоту, багатство і вбогість, про гордість і страждання — «Пчели» подобалися. Їх залюбки люди читали й деякі думки засвоювали

Ось якого роду й характеру були золоті думки, що їх читаємо в «Пчелах».

Золотоустий сказав: Птицям дав Бог пір'я і крила, тому в повітрі літають і від людських сітей тікають; людям дав Бог уміння писати й читати книжки, щоб на них найшов Господній страх, мудрість і розум і так вони оминули діявольських сітей.

В іншому місці: Іван Золотоустий сказав: Як сад-виноград не може видати доброго плоду, коли його не очистимо від сухого хворосту, так і горда людина не може спаситися й розумною бути. Або: Мудрий Сирах сказав: Чоловіче, якщо мідяного перстень не вмієш на руці носити, то золотого ніколи на руку не клади. Так само якщо нужди й біди не приймеш, то й у добрі не можеш жити. В іншому місці: Мудрий Аристотель каже: Як роса сохне від сонця, так і розумний чоловік гине від злої жінки. Або: Мудрий Аристотель каже: Чоловіче, чи ти старий, чи молодий, а хочеш узяти собі дружину, то не гляди ні її скарбу, ні краси її лица, але найперше питай про її розум, бо розумна жінка всьому добру в своєму домі початком і навіть вірним приятелем для свого чоловіка і сторожем від усякого лиха.

3. У світі уяви

Апокрифи. Дуже багатий, своїм змістом дуже знаменний і своїм впливом дуже важкий відділ переказного письменства становлять апокрифи. Були це перекази на біблійні теми, що поставали й поширювалися там, де приймалася християнська віра. Служили вони доповненням і поширенням святого письма та біблійних книг. Люди, що приймали християнську релігію, власною уявою, і власною вигадкою бажали доповнити прогалини, які вони знаходили в біблійних книгах. Так постали різні перекази про створення світу, ангелів, про Адама і Еву, їх гріх, про старозавітні біблійні постаті, про позагробове життя. Спочатку ці перекази поширювалися в усній формі, згодом їх списувано, нераз навіть разом із біблійними книгами, так, що тяжко приходилося потім їх відокремити. Були вони без сумніву доказом зацікавлення християн релігійними справами, засвідчували їх побожність, тому церква не ставляла перепон щодо їх поширення. Тільки з бігом часу, коли вороги церкви почали апокрифами користуватися для своїх власних, ворожих церкві цілей, — церква заборонила використання їх, і вони появилися на списках зборонених книг. Але саме ця обставина сприяла їх поширенню, розбуджуючи ще більшу до них цікавість. Апокрифи поширилися в усьому християнському світі й залишили тривкий слід у літературі, мистецтві, усній народній творчості. На основі апокрифічних переказів описав Данте пекло в «Божественній Комедії».

Апокрифи за їх змістом можна поділити на старозавітні, новозавітні, апокрифи про святих та апокрифи про позагробне життя (есхатологічні). У відділ старозавітних апокрифів входять апокрифи про створення світу і людей, про Адама й Еву, про упадок ангелів («книга Еноха»), апокриф про Хресне дерево, Завіти дванадцятьох патріархів, про суди царя Соломона. До подій нового завіту відносяться апокрифічні євангелії Якова, Томи, Нікодима, оповідання про Христа («як плугом орав»), ходіння Богородиці по муках, Виявлення ап. Павла. Були теж апокрифи, що займалися життям святих, нпр. Тирона, Юрія, Никити, Ірини та позагробовим життям (Питання Івана Богослова на Таворській горі та Виявлення Методія Потарського).

Що цікавило людей у цих апокрифічних оповіданнях?

Відповідь легка. Насамперед апокрифічні перекази й оповідання своїм змістом торкалися питань, які дуже захоплювали людей, що недавно прийняли християнську віру. Їх цікавило туди була направлена і там знаходила задоволення. Крім того автори апокрифічних переказів виявляли нераз гостроту й сміливість думки, багатство інвенції, багатство уяви. Ось як нпр. вияснює апокриф «Про початок світу» постання людини: Коли Бог покликав до життя чоловіка, тіло його створив із землі, кості з каменя, кров із моря, очі — з сонця, думки — з хмар, зір — із світла, віддих — із вітру, тепло — з вогню. Без сумніву, такі помисли припадали до вподоби і вказували на працю людської уяви.

Або Соломонські суди. Скільки було тут поля до дотепу, до власних помислів. В одному з таких оповідань розказується, як один чоловік усе майно записав найстаршому синові. Інші його сини були невдоволені й прийшли на суд до Соломона. Соломон наказав їм принести руку помершого батька. Брати пішли на могилу. Соломон велів своїм слугам стежити за ними. Коли брати стали розкопувати могилу, найстарший просив, щоб не робили цього, обіцяючи поділитись з ними маєтком. Коли Соломон про це почув, признав увесь маєток найстаршому.

Апокрифічна література поширювалася на українських землях у багатьох редакціях і відписах та залишила тривкі сліди в письменстві, в усній народній творчості і в мистецтві. Не згадуючи про це, скільки слідів залишили апокрифічні перекази в народних піснях, казках, чи писаннях пізніших письменників, нпр. в писаннях Галятовського, Радивилівського, чи Руданського — спинимося для показання розміру цього впливу хочби на народних віруваннях, що в'яжуться з різними деревами й рослинами. Сосна — вірить наш народ декуди ще сьогодні — завжди зелена тому, бо показала нездатною на цвяхи при страсній муці Христа; осика — проклята Богом, бо не поклонилася св. Трійці; береза — побіліла із страху, бо Юда хотів на ній повіситися; бузина — проклята, бо Юда на ній повісився, кукіль — чортове зілля, чорт його посівав. Навіть назви деяких рослин, як «божа ручка», «божа благодать», «ручка Матері Божої», «Петрів батіг», «Чортів горіх» та інші — взяли початок з апокрифічних оповідань.

Мандрівка Богородиці. Багатством яскравих образів, які є твором дуже буйної уяви, заповнений апокриф *«Мандрівка Богородиці по мукам»*. Пресвята Богородиця просить Сина, щоб дозволив їй поглянути на муки грішників. Христос не відмовляє Матері. Архангел Михаїл у товаристві чотирьохсот ангелів показує Пресвятій Богородиці пекло. При цій нагоді подані описи різних мук, у деяких редакціях із характерними рисами українського національного життя. В одному місці почула Пресвята Богородиця плач і страшний крик та спитала, що це за люди кричать. Святий Михаїл відповів: «Це ті, що не вірили в Святу Трійцю, тільки поклонялися сонцю, місяцю, землі, воді, Троянові, Хорсові, Велесові й Перунові». В іншому місці побачила Пресвята Богородиця дебру, велику глибину; з обох боків ледяні стіни, зверху люто заціплено морозом, яких триста сажнів морозу. Там зима, якої не згоріти, темрява, якої не освітити й там скрегочуть грішники зубами. Сказала Пресвята Богородиця: «Ох, яке страшне це місце і лютий мороз!» Сказав Михаїл: «Свята Богородице! Ця вельми холодна мука нечесним людям, що творять на землі чари, омані, ворожби та нахваляються своїми нечистими силами». Побачила Свята Богородиця там під льодом велику силу чоловіків і жінок, що задубіли від морозу, наче лід, що нагі сиділи на дні. Від них виходили морозні іскри й невпинний крик: «Горе, горе нам!» Спитала Свята Богородиця Михаїла: «Чим згрішили оце?» Михаїл сказав: «Це є грішники, немилосердні багаті, що відпихали вбогих від своїх воріт; мерзлі сироти під їх ворітьми. Тому так мучать-

ся... У дальшій своїй мандрівці бачила Пресвята Богородиця муки злодіїв, розбишак, п'яниць, чародіїв, чарівників, ворожок, грішних дяків, ченців, священників, мельників, багачів, грошолобів, лихварів, наклепників, обмовників, тих, що борозну переорюють, що насіння крадуть, молотників, ковалів, ткачів, кравців, шевців, лимарів, тих, що сіль крадуть... Заплакала й просила Сина, щоб змилювався над ними. Сказав Христос: »Ради милосердя мого Отця, ради молитов Матері, ради Михаїла й багатьох мучеників, даю вам, грішники, звільнення від мук на час від Великого Четверга до Зелених Свят«...

Повісті. — **Варлаам і Йоасаф.** Подібно, як апокрифи, витвором буйної уяви є також *повісті*. Деякі з повістей, що прийшли до нас із Візантії, мають первісне своє джерело на далекому сході, в арабських та індійських казках. В Індії має своє джерело й *повість про Варлаама і Йоасафа*. Це є переробка життєпису індійського царевича Сідарти, відомого під ім'ям Будди, в дусі християнських ідей. З Індії до Єрусалиму привіз її монах монастиря св. Сави. Звідси розійшлася вона по всьому християнському світі. Завдяки дуже гарячій обороні християнського світогляду здобула собі широку популярність. Її авторство приписували навіть одному з найбільших світочів християнства — Іванові Дамаскинові.

В повісті розповідається про індійського царя Авеніра, що був завзятим ворогом християнської віри. В Авеніра довго не було дітей. Коли в нього народився син Йоасаф, ворожбити сказали, що царевич буде славний, але його слава буде не з цього світу, бо він стане християнином. Зажурився цар Авенір і рішив запобігти цьому. Наказав побудувати окрему палату, де у відокремленні від світу, під опікою й охороною певних людей, ріс і виховувався молодий царевич. Ніхто чужий не мав туди доступу. Але раз забажав царевич поглянути на місто. Цар дозволив. В час поїздки по місту царевич побачив перший раз немічних, старих, недужих людей і довідався, що на світі є недуги, є старість, є смерть. У його голові розбудилися нові думки: думки про марність життя. Саме тоді жив у пустелі пустинник Варлаам. Божий голос велів йому зайнятися царевичем. Варлаам прийшов до палати. Але слуги не хотіли допустити його до царевича. Тоді Варлаам сказав, що він приніс царевичеві дорогий камінь, який має силу лікувати недужих, глухим давати слух. Слуги його пустили. Тоді Варлаам розпочав із царевичем розмову й пояснив йому правди християнської релігії, користуючись різними оповіданнями й притчами. Розказав також Йоасафові *»притчу про однорога«*, що стала згодом славна й відома через переклади і переробки у різних літературах. Ішов, — говорив Варлаам, — чоловік пустелею. Несподівано побачив однорога й почав утікати. Утікаючи, провалився в безодню. На щастя, в бічній стіні безодні росла берізка, і чоловік ухопив її руками. Так повис над безоднею. По хвилині спер ноги на твердій опорі і став роздивлятися, де він і що з ним. І ось що побачив. Над ним стояв одноріг, а на дні провалля розложилася страшна зміюка. Глянув чоловік на єдину свою надію, на берізку, і побачив, що її коріння невинно підгризають дві миші: біла

й чорна. І похололо на серці в чоловіка. Аж ось побачив він на ниті берізки краплини меду. Про все забув і став їх досягати.

У цій притчі хотів Варлаам дати царевичеві образ людського життя. Різні небезпеки є в ньому. Дві миші, що підгризають берізку, — це день і ніч, що невпинно вкорочують людський вік; одноріг — смерть; змія — вічна загибель, що жде неправедних. Все ж таки про всі небезпеки чоловік забуває в погоні за тимчасовими розкошами, принадами й радощами життя.

Проповідь Варлаама справила сильне враження. Царевич став християнином. Коли довідався про це цар Авенір, різними засобами пробував відвести сина від християнства. Але царевич силою волі переміг усі спокуси. Після смерти батька завів у своєму царстві християнську віру, потім пішов у пустелю до Варлаама й там жив іще 30 років.

Поетичний переспів притчі про однорога дав в українській літературі Іван Франко в «Притчі про життя». Тільки, коли у Варлаамовій притчі провідною думкою є марність людського життя, Франко у своїй притчі пригадується, де людина має шукати медових краплин? Радить вбачати їх у високих ідеях та змаганнях, тоді й життя буде мати свою вартість, свою ціль, красу і принаду:

»... Та одно лиш нам
Лишилось те, чого ніяка сила,
Ніяка нам пригода взять не може:
Це чиста розкіш братньої любови,
Це той чудовий мед, якого крапля
Розширює життя людське в безмір,
Підносить душу понад всю тривогу,
Над всю турботу ізза діл минувших
В простори повні світла і свободи.
Хапайте сквапно каплі ті, брати!
Бо лиш в тому, що серце ваше чує,
Чим груди повні, чим душа живе,
У розкоші любові та бажанні
Братерства, у надії, у змаганні
До вищих, чистих сфер лежить ваш рай».

Троянська війна. — Александрія. Авторство *повісті про Троянську війну* приписували вигаданим сучасникам троянської війни, Диктисові й Даресові.

Гекубі, дружині троянського короля Пріама, снівся сон, що її син стане причиною загибелі Трої. Коли прийшов на світ Паріс, його відвезли в гірські провалля. Але пастухи врятували його і він ріс між ними. Одного дня прийшли до нього богині Юнона, Мінерва й Венера з дорученням Зевса, щоб він розсудив, яка з них найкраща. Паріс вирішив спір богинь на користь Венери, за що вона пообіцяла йому в дарунок найкращу жінку, дружину короля Менелая, Гелену. Викрадення Гелени стало причиною троянської війни.

Александрія — це повість про Александра Македонського, постать якого старовинний світ оповив світлою славою; про нього складав перекази, співав пісні.

У повісті він — син єгипетського царя-ворожбита Нектанеба. Під час своїх походів на схід бачить дивні дива. Бачить людей на два лікті, інших на два сажні, песиголовців, людей із пташиними голосами і таких, що мають шість рук. Бачить жінок,

що вкриті щетиною. Переходить землі, які поблискують дорогим камінням, доходить до місця, де сонце сходить. Зустрічає нечисті народи Гога й Магога й прогання їх за північні гори. Дерева, що говорять людською мовою, ворожать йому смерть. Умирає в Вавилоні.

Повість «Александрія» має назву «псевдокалістенової» повісти, бо авторство її приписували хибно Калістенові. Видно, що наївна казкова фантастика цієї повісти колись людям подобалася, бо залишилося багато її відписів, переробок і редакцій

Живе озеро. (Оповідання з «Александрії»). Коли кухар Олександра забрав сухі риби й пішов полоскати їх до озера, сталося дивне диво. Як тільки намочив риби у воді, вони ожили й повтікали в глибину. Кухар Феніон злякався, побіг і розповів про це цареві. Здивувався Олександр і, не ймучи йому віри, велів знов набрати риби й пішов сам із своїми воеводами до озера. І знов, як тільки занурив риби у воду, вони ожили й поплили в глибину. Здивувалися воеводи, а Олександр сказав: «Слава Богу небесному, браття! Показав нам Господь живуче озеро». І стояв Олександр три дні при тім живучім озері. Скупався в ньому сам і появилася в нього велика сила й молодеча міць, немов би йому було вісімнадцять літ. І велів цар усьому війську в озері скупатися...

Індійське царство. — Синагрип і Акир. Подібно, як «Александрія», багатством фантастичних образів та описів визначається *Повість про індійське царство*, яка збереглася в тому самому рукописному збірнику, що «Пісня про похід Ігоря». В основу цієї повісти лягло письмо легендарного царя, пресвітера Івана, до грецького цисаря Мануїла. У XII. віці скрізь у християнському світі поширювалася думка, що десь далеко на сході, в Азії, царює якийсь християнський цар, пресвітер Іван, і від нього надіялися хрестоносці допомоги у своїх змаганнях з мусульманами. В своєму письмі — оповідається в повісті — цар Іван-пресвітер написав у відповідь цареві Мануїлові, що питає його про силу та чуда індійського царства, ось що: «Якщо бажаєш довідатися про мою силу та всі чуда мого царства, продай своє грецьке царство та прийди до мене сам і послужи мені, а я зроблю тебе слугою... Я є цар над трьома тисячами царів і шістсот». Далі цар Іван дає опис свого царства, в якому є дивні люди, дивні звірі, дивні птиці. Багато там золота, срібла й дорогого каміння; натомість нема ні гадюк, ні комарів, ні мух, — нема ні бідних, ні скупарів, ні брехунів.

Повість про Синагрипа та Акира збереглась разом із повістю про Індійське царство в тім збірнику, що й «Пісня про похід Ігоря». Джерела повісти треба шукати в східних казках, як це показує порівняння повісти з оповіданням, що знаходиться в арабському збірнику казок: «Тисяча й одна ніч». Розповідається в повісті про багатого й мудрого Акира. Був він дорадником царя Синагрипа, що панував в Адорській (арабській) і Навільській землі. Акир, не маючи дітей, прийняв за сина небожа Анадана. Одначе невдячний Анадан кинув наклеп на свого добродія перед царем і цар велів Акира вбити. Вірний слуга врятував його. Тим часом про мниму смерть мудрого Акира дізнався фараон і поставив Синагрипові домагання, щоб цей

послав йому такого будівничого, який збудував би палату між небом і землею та відгадав його загадки. Загрозив війною, якщо Синагрип цього не зробить. Синагрип став жалкувати за Акиром. Тоді слуга виявив йому, що Акир живе. Радий цар вислав Акира до Єгипту. Акир вийшов із тяжкого завдання так, що до крил двох орлиць велів прив'язати клітку. До клітки посадив хлопчину, який піднімався вгору і кричав до єгиптян, щоб дали йому матеріалу, бо хоче будувати город. Щасливо відгадав Акир також інші загадки. З почестями повернувся додому. Невдячного Анадана зустріла кара по заслугі.

Повість подобалася вказівками, які Акир давав молодому Анаданові. Говорив він м. ін. «Ліпше горобець в руці, ніж тисяча птиць у повітрі». «Ліпше гарна смерть, ніж погане життя».

Стефаніт і Іхнілат. — **Девгеній Акрит.** В індійському збірнику казок п. н. «Панчатантра» («П'ятикнижжя») треба шукати джерела грецької повісти п. н. «Стефаніт і Іхнілат». З названого збірника вийшли індійські («Гітопадеза»), перські («Каліла-ва-Ділена»), арабські і грецькі перерібки оповідання про двох шакалів, з яких один лукавий, Іхнілат, очорнює бика перед царем левом. Каже, що бик задумує повалити лева з престолу. Одночасно підбурює бика проти лева. Лев карає бика смертю. Коли правда виявляється, карає й лукавого шакала. Повесть має окрему форму оповідання в оповіданні. В одно оповідання вплітається друге, в це знов нове — так, що виходить цікава плетінка. Провідна думка повісти «Стефаніт і Іхнілат» збігається з думкою приказки: «Хто під ким яму гребе, сам у неї попадає».

Повесть про *Девгенія Акрити* («Девгенієво діяння») є переробкою візантійської поеми про Дігенеса Акрітеса, що постала в X. віці, як відгомін боротьби з сараценами. Герой поеми Девгеній (Дігенес) звідси назву дістав, що був сином араба й грекині (походив із двох родів).

Зміст повісти: Арабський цар, Амир, викрав грецьку дівчину, красуню з царського роду. Її брати її доганяють. Однак Амир погоджується прийняти християнську віру. Тоді вони віддають йому сестру за жінку, тим більше, що він «і багатством багат, і славою славен, і силою силен». У Амира й грекині є син Девгеній. Уже в молодих літах життя він убиває лева і смока.* Потім здобуває перемогу над царем Филипатом і його донькою, Максисіною. Перемагає також Стратига і одружується з його донькою.

4. Для християнства

Зав'язки оригінальної творчості. Переклади й переробки, що були досі предметом нашого розгляду, мали велике значення в житті українського народу. Книги св. Письма, писання святих отців церков, збірники релігійного характеру поширювали й закріплювали християнську віру, впливали на народний світогляд,

* Смок — фантастична звірюка.

на моральні й етичні погляди народу. Життєписи святих, ідеали, які вони висували, без сумніву, спричиняли витворення аскетичних уподобань, доводили до постання монастирів та до розвитку чернечого життя. Література повістей та апокрифів дала багато фантастичного матеріалу, який народ використав на свій лад у піснях і казках. Крім цього, під впливом перекладів, спираючись спершу на чужі зразки, стали й українці писати свої власні, оригінальні твори, якими поклали основу для дальшого розвитку української літератури.

Перші прояви та перші зав'язки оригінальної літературної творчості давніх українців бачимо подекуди вже в перекладах і переробках. Не все перекладано дослівно. Українські перекладчики робили часто при перекладах зміни й переробки відповідно до свого розуміння, смаку, уподобання — словом вносили вже до літератури перекладів власну оригінальну творчість. Після того лише перейшли до самостійної праці. Не треба при цьому забувати, що чим далі ми входимо в глибину століть, тим слово «література» має ширше значення. Його поняття поширюється і на такі твори, як проповідь, життєписи святих, релігійні повчання, які сьогодні є вже поза межами літератури в тісному розумінні слова, чи поза межами красного письменства.

Не всім творам староукраїнської літератури судилось дійти до наших часів. Те, що дійшло до нас, це тільки одна частина давньої творчості. Багато давніх рукописів затратилося в час татарського лихоліття, в добу першої руїни. Разом із пожежею та руїною монастирів, у яких головним чином процвітала літературна праця й де переважно схоронювалися книги, затратилося також раз на все багато творів давнього письменства. Все ж таки те, що дійшло до нас, є свідомством розмаху, творчої сили та творчого таланту давніх письменників.

Цей розмах оригінальної творчої праці, що його виявили деякі письменники домонгольської доби, заслуговує на тим більший подив, коли зважити, що коло освіти, яке давали тодішні школи, не було широким. Школи були головним чином при катедральних церквах і при монастирях. Є докази, що деякі з князів дуже пильно дбали про збірну науку. Так про Володимира Великого говорить літописець, що він велів збирати дітей дружинників і давати їх до науки. Такі самі вістки маємо про Ярослава Мудрого. Однак наука зводилася тільки до читання, писання, рахунків, деколи грецької мови. Тільки зрідка зустрічаються люди, що здобули собі вищу літературну освіту і засвоїли кращий спосіб вислову.

Письменників із прикметами вищого стилю, що дбали про красу вислову і з цією метою користувалися порівняннями, поетичними образами та багатими засобами візантійського красномовства, зараховують історики літератури до так зв. *вищої школи*. Тих, що писали просто й ясно, дбаючи про зміст, а не про форму — називають письменниками *нижчої школи*. До письменників «вищої школи» належить у першу чергу митро-

полит Іларіон. Крім нього треба ще суди зарахувати Кирила Турівського і Кліма Смолятича.

Митрополит Іларіон. Іларіон був священиком у Берестові, близько Києва. Там відшукав собі печеру, в якій проводив час у пості, молитвах і в побожних співах. В Берестові мав свій літній двір князь Ярослав Мудрий. Великий князь звернув свою увагу на Іларіона, його набожність, чесний характер та на його освіту і вплинув на єпископів, щоб вони обрали Іларіона митрополитом у Києві в 1051 році. Це був перший випадок, що українець зайняв митрополичий престол, бо досі це місце займали греки.

Про Іларіона словами високої похвали згадує літописець. »Бѣ — каже він — мужъ благъ, книженъ и постникъ«.

Іларіон залишив твір *«Слово о законі й благодаті...»* («О законѣ, Мойсѣмъ данѣмъ, и благодати, и истинѣ Ісусъ Христосъ бывшимъ...»). *«Слово о законі і благодаті»* має теологічний, догматичний характер. Автор розуміє під законом старий завіт, під благодаттю — новий, порівнює обидва завіти між собою і доводить, що старий був тільки слугою нового, його тінню. У кінцевій частині *«Слова»* містить *Похвалу князеві Володимирові* (*«Похвала кагану нашему Владимиру...»*), в якій хвалить Володимира Великого за те, що просвітив Україну світлом християнської віри. Твір закінчується молитвою, в якій автор просить щоб Бог не кидав нового стада.

У *«Похвалі»* говорить Іларіон, що кожний край хвалить того свого пчителя, що просвітив його світлом християнської віри. Хвалить Рим — Петра і Павла, Азія — Івана Богослова, Індія — Тому, Єгипет — Марка, Треба також українцям прославити великого князя української землі, Володимира Великого, що не в невідомій землі був володарем, а в українській, про яку знають та про яку чують на всіх кінцях землі. Потім славить автор князя Володимира, прирівнюючи його заслуги до заслуг Костянтина Великого. Хвалить також Іларіон Володимирового сина, Ярослава (Юрія), що не тільки не зменшив діла свого батька, навпаки — поширив його, будуючи церкви та прикрашуючи їх. При кінці звертається до князя Володимира з проханням, щоб устав із гробу та глянув на здобуття своєї праці: на розвиток християнства, на багатство Києва і подякував Богові. Закінчує *«Похвалу»* патріотичною молитвою: »Тебе звиваємо правдивого Бога, до Тебе, що живеш на небі, очі наші підносимо, до Тебе руки наші знімаємо, молимося Тобі: зглянься на нас, бо Ти добрий, чоловіколюбний, помилуй нас, звиваючи грішників до каяття і на страшному суді не відлучи нас від тих, що, стоять праворуч, тільки наділи нас щастливістю праведних... І як довго стоїть світ, не наводи на нас напасти спокус, не віддавай нас у руки чужинців, щоб не назвали Твого городу городом зайнятим, а Твоє стадо зайдами на своїй землі та щоб не сказали в чужих країнах: де є їх Бог? Не зсилай на нас ні турбот, ні голоду, ні нагальної смерті, огню, потопа, щоб не відпали від віри нетверді نیروю. Мало нас карай, багато милуй, мало рани, а милосердно лікуй; мало смути, скоро звесели, бо не може наша душа довго стерпіти Твого гніву, як стеблина вогню. Вкороти свій гнів, умилосярдися, бо Твоя є сила милувати й спасати. Тому й продовжи ласку Твою для людей Твоїх: прожени ворогів, побори країни, вкороти голод, наших володарів роби пострахом для сусідніх країв, посели города, церкву свою розбудуй, своє добро збережи, мужчин, жінок і молодців спаси. Всіх, що в роботі, в полоні, на заслання, в дорозі, у плавбі, в темницях, в голоді і сразі і наготі — всіх помилуй, усіх потіш, усіх враздуй, зсилаючи їм радість тілесну й душевну«.

Іларіон проголосив свій твір, як догадуються, в Десятинній церкві в роковини смерті Володимира Великого. Його *«Слово»* є свідомством не лише його високої освіти, його начитаності, але і його великого таланту. Іларіон знає візантійське красномовство, яке опанував якнайкраще, вміє використати його, і то використати з почуттям міри й ужити для своєї мети. Щоб довести, наскільки вище стоїть новий завіт у порівнянні з старим, вживає автор символічних образів, порівнянь, протиставлень (нпр. старий завіт — місяць, новий — сонце; старий — невільниця Агар, новий — вільна Сара; старий — озеро, що висохло, новий — живе джерело). Вміло користувався також формою реторичних питань і звертань.

Однаке найкращою прикметою твору, що свідчить про національну свідомість автора, про його щирі, гарячу *любов до батьківщини* — це та його гордість, що він — син Української землі. *«Не в невідомій землі володіли вони, а в українській, про яку знають та про яку чують на всіх кінцях світу».*

Кирило Турівський. — **Клим Смолятич.** Подібно, як Іларіонове *«Слово»*, всі прикмети вищого стилю мають писання Кирила Турівського, якого звали *«другим Золотоустим»*. Кирило Турівський походив із міста Турова (род. коло 1130. р.). Замолоду вступив у монастир. Згодом став єпископом у Турові. Крім проповідей і повчань писав також молитви. У творах Турівського бачимо такі самі засоби візантійського красномовства, що й у Іларіона, тільки не було в нього того таланту й почуття міри, що в Іларіона. Твори Кирила Турівського так переповнені прикрасами — образами, порівняннями, притчами, приказками, драматичними діалогами, що вони затемнюють головну думку. Ось як починає автор свою проповідь на Провідну неділю: *«Сьогодні сонце пишається, підіймається вгору й радісно ргріває землю; встало бо нам із могили сонце правди — Христос і спасає всіх тих, що вірують у нього. Сьогодні місяць зійшов із вищого ступня й віддає честь більшому світилу: вже старий закон із суботами й пророками скінчився, як засвідчує св. Письмо, і віддає честь Христовому закону з неділею. Сьогодні гріхозна зима скінчилася через каяття і лід невірства розтанув через пізнання Бога: і так зима служби ідолам закінчилася завдяки апостольській науці і Христовій вірі, а лід Томиного невірства розопився через показання Христових ребер. Сьогодні весна пишається, оживляючи земні істоти: бурхливі вітри, тихо повіваючи, годують плоди, земля живить насіння та родить зелену траву. Весна — це є добра Христова віра..., бурхливі вітри — гріховні задуми, що завдяки каяттю перетворилися в чесноти»...*

Образ пробудження життя в природі під впливом весняного сонця служить авторові прикладом для вияснення стану людської душі, що будиться і відроджується до нового життя під впливом євангельської науки. В писаннях Турівського часто можна знайти відгомін думок і стилістичних засобів візантійських проповідників та богословів. Найкращими його творами є молитви, в яких

простими словами висловлює свої гарячі релігійні почування. Є в них щирість, ніжність і поетичне піднесення.

До письменників вищої школи слід зарахувати також К л и м а С м о л я т и ч а. Смолятич був другим українцем, що сидів на митрополитому престолі в Києві. Його вибір був причиною великого заколоту, бо відбувся проти волі патріярха. Літспис говорить про нього, що «був книжником і філософом, якого не було на українській землі». Залишив Послання до смоленського священика Томи, (що походить із часів 1147—1154 рр.). Твір Смолятича цікавий тим, що в ньому знаходимо спробу оборони вищого стилю. Священик Тома робив докір Смолятичеві за те, що цей користувався у своїх листах до кн. Ростислава різними стилістичними прикрасами, що спирався на твори грецьких поетів і філософів: Гомера, Арістотеля, Платона. У своєму творі, що є відповіддю Томі, боронить Смолятич вищий стиль, кажучи, що навіть Христос користувався при голошенні своєї науки образним поясненням, а саме притчами.

Теодосій Печерський. Письменниками нижчої школи називають дослідники українського письменства тих авторів, що писали просто й ясно, не дбаючи про поетичні прикраси та вважаючи своєю головною ціллю навчити чогось читача. Найвизначнішими поміж ними є: Теодосій Печерський, монах Яків, Нестор і Володимир Мономах.

Один із письменників цієї, так зв. нижчої школи, а саме Т е о д о с і й П е ч е р с ь к и й, у великій мірі спричинив розвиток чернечого життя на українських землях, зокрема розвиток Печерського монастиря.

Про початок цього монастиря, що в культурному житті України відіграв дуже визначну роль, розказує літописне оповідання ось що. Коли князь Ярослав Мудрий поставив Іларіона митрополитом у Києві, його печера, яку він викопав був собі над Дніпром, залишилася пустою. По кількох роках зайшов сюди чоловік із города Любича. Бог вложив у його душу думку піти на Атонську гору, де побачив різні монастирі і в одному з них просив ігумена, щоб постриг його в ченці. Ігумен сповнив його прохання і дав йому ім'я: Антоній. Потім сказав йому: «Йди знов на Україну і нехай буде з тобою благословення Святої Гори». Антоній вернувся на Україну, побував у різних монастирях, але ні одного не злюбив. Став шукати місця, де міг би жити на самоті. Так знайшов над Дніпром Іларіонову печеру. В ній і мешкав. Їв сухий хліб, пив воду, молився, постив і поширював свою печеру. Слава про його побожне життя розходилася широко і до нього стали сходитися люди та просити благословення і молитов. Прийшов і київський князь Ізяслав разом із дружиною. Згодом став св. Антоній приймати їх, що бажали разом із ним вести монаше життя. Вони поширили печеру, поробили келії, утворили церковцю. Коли число їх збільшилося, Антоній наставив їм ігуменом Варлаама, а сам пересів на іншу гору. «Жийте — казав братчикам — окремо, а я хочу бути сам один»...

За часів ігумена Варлаама число ченців зросло. Через св. Антонія вони одержали від князя Ізяслава гору, побудували велику церкву, прибрали її іконами, поставили монастир і дали огорожу. З того часу монастир став зватися Печерським. Коли Варлаам став ігуменом у монастирі св. Димитрія, св. Антоній на прохання братчиків наставив ім ігуменом **Теодосія**.

Теодосій родився в Василеві (тепер: Васильків) на Київщині між 1035 і 1038 р. Молоді роки провів у Курську, куди переїхали його батьки. Про нього розповідає літописець Нестор, що вже хлопцем відрізнявся від інших дітей: не любив забав, розваг, читав книжки, виявляв нахил до чернечого життя. Декілька раз тікав з дому, щоб поступити до монастиря. Нарешті прийняв його св. Антоній до себе. Як ігумен Печерського монастиря Теодосій має великі заслуги в його розвитку. Передусім зорганізував чернече життя, завів у ньому лад і ввів студитський устав, який роздобув в одного монаха, що приїхав із Греції з митрополитом Юрієм. Устав був суворий: вимагав дуже твердих постів, довгих молитов, точного розкладу й перебігу занять на кожен день. Власним прикладом старався Теодосій заохотити ченців до аскетичного життя: сам рубав дрова, носив воду, виконував тяжку фізичну працю. Виявив також відвагу, коли гострими словами докоряв князеві Святославові за те, що він прогнав свого брата Ізяслава з Києва. Крім цих заслуг, які має Теодосій у розбудові Печерського монастиря, він має ще заслуги на літературному полі. Письменником зробило його підвищення на становище ігумена. Теодосій став писати повчання «для братії». В повчаннях простими, але теплими й ніжними словами заохочував ченців до аскетичного життя, закликав до витривалости в обітах, велів ходити до церкви, відрікатися світських приман, стерегтися лінощів. Теодосієві Печерському приписувано також деякі інші писання, але нема певних доказів, що він їх написав. Великою заслугою в його діяльності було те, що він заклав при монастирі бібліотеку. Це зробило Печерський монастир осередком літературного життя.

Яків Мних. Про монаха Якова, якого вважають автором двох життєписних творів, не маємо певних вісток. Було кілька монахів того імені. Одного з них призначив св. Теодосій своїм наслідником. Цей і мав написати «Пам'ять і похвалу князеві Володимирові» («Како крестися Володимир і како діти своя крести«...») і життєпис Бориса і Гліба («Сказаніє і страсть«...») В першому творі хвалить автор Володимира Великого і княгиню Ольгу. Володимира порівнює з цісарем Костянтином Великим, княгиню Ольгу з царицею Оленою. У другому описує мученичу смерть Бориса й Гліба. В оповіданні є описи й образи великої драматичної сили, які роблять враження. Борис на прохання батька вирушає з Ростова проти печенігів: Але не зустрічається з ними. В час повернення довідується про смерть батька та про задуми брата Святополка. В розпучі і жалю по батькові, в тривозі й непевності про власну долю рішається здатися на Божу волю. Тим часом князь Святополк приєднує людей з допомогою дарунків і велить Путиші і вишгородським мужам убити Бориса. «Якщо — каже — ви обіцали

покласти за мене голови, підіть, найдіть мого брата, підшукайте догідну пору й убийте його!». Борис затримується над рікою Альтою. Його дружинники радять йому, щоб він ішов до Києва і сам захопив престол свого батька. Але Борис відкидає їх раду. «Я — говорить — не підйму руки на свого брата, що заступає мені батька». У великому смутку й тузі він молиться, зітхає, плаче гіркими сльозами і співає побожних пісень. Чути тупіт коло шатра. Всакають висланники Святополка і без жалю забивають його. З молитвою на устах віддає мученик душу Богові. Також і Гліб дізнається про недугу батька. Дорогою через Смоленськ вирушає до Києва. За Смоленськом доходить до його вістка від Ярослава: «Не йди до Києва; батько вмер, а Бориса вбив Святополк». Човни Гліба зустрічаються з човнами вбивників. Злочинці перескакують до його човна. У руках держать мечі, що поблискують, наче вода. Веслярам весла випадають із рук і всі зі страху дерев'яніють. Гліб із сльозами в очах благає вбивників: «Не губіть мене, милі і дорогі браття, не губіть мене! Я не зробив вам ніякого лиха». Але вони не слухають. Нещасний кличе батька, матір, братів, молиться. Горясир дає знак. Кухар Торчин убиває Гліба. Чиста жертва несесться до Бога.

В життєписі звертає автор більшу увагу на душевні переживання обох братів, на їх думки й почування, як на опис самих подій. Тим і відрізняється твір Якова від інших гагіографічних пам'ятників.

Нестор. Про життя і мученичу смерть Бориса і Гліба залишив ще твір монах **Нестор**. Він є також автором життєпису св. Теодосія. Про життя самого Нестора відомо нам, що прибув до Печерського монастиря скоро після смерті св. Теодосія (після 1074 р.), за ігумена Степана, який прийняв його і постриг у ченці. У першому творі «Читання» («Чтеніє») про життя й погублення блаженних мучеників Бориса і Гліба, що постав між 1087—1088. рр., оповідає Нестор не тільки про життя і смерть, але також про чуда обох мучеників. Кращим і цікавішим є другий його твір — життєпис св. Теодосія. Хоч автор спирався в ньому на візантійських взірцях, зокрема на житті Сави Освяченого Кирила Скитопольського, все ж таки, виявив у ньому безсумнівний літературний талант. Нестор мав також скласти, чи остаточно зредагувати найдавніший український літопис.

В життєписі св. Теодосія підкреслює Нестор між прикметами його вдачі покору. Розповідає, як одного разу Теодосій зайшов до князя Ізяслава. Була вже пізня пора, і князь по довшій розмові наказав відвести його додому. Візник, що бачив св. Теодосія в скромнім, простім одязі, думає, що це якийсь убогий монах, тому просив його пересісти з воза на коня. «Ти — казав — кожен день святкуєш, а я працюю. Зробімо так: я ляжу на возі, а ти сідай на коня». Теодосій з покірою сів на коня. Коли задрімав, зліз із коня і йшов пішки. Зійшли ранні зорі. Стали їхати дорогою поцьможі, бояри, пізнавали Теодосія й низько йому вклонялися. Коли це побачив візник, дуже злякався. Але Теодосій звелів йому дати їсти, надлив дарунками й відіслав додому.

З інших прикмет Теодосія цінить Нестор його сміливість. виступу, що проявилася в його докорах князеві Святославові, коли цей прогнав із Києва свого старшого брата, Ізяслава. Говорить про це ось

як: «... Тоді отець наш Теодосій наповнився святим Духом і став докоряти, що не по правді зробив і незаконно засів, коли прогнав старшого брата. Так то він докоряв йому, раз пишучи й посилаючи листи, іншим разом переказуючи через вельмож, які до нього приходили. Після того написав до нього довгий лист із докорами в словах: »Голос крови твого брата голосить на тебе до Бога, як Авеля на Каїна«... Коли князь прочитав лист, розсердився дуже, заgrimів на праведного, неначе лев, і кинув лист до землі. Від тієї пори рознеслася вістка, що блаженного присуджено на заслання«...

»Поучення дітям князя Володимира Мономаха«. З багатьох причин дуже цінним пам'ятником староукраїнського письменства є *»Поучення Володимира Мономаха дітям«*. Князь Володимир Мономах — одна з найвизначніших постатей князівських часів — був сином дуже освіченого князя Всеволода, який славився знанням п'ятьох мов. Від свого батька перейняв Володимир Мономах любов до книжок і до освіти. Його матір'ю була грецька царівна, донька імператора Костянтина Мономаха. На київському престолі панував від 1113 до 1125 р. й залишив по собі світлу пам'ять, як розумний князь і добрий організатор. Написав *»Поучення дітям«*, з яким тісно в'яжеться лист до князя Олега. Мономах просить у ньому Олега відіслати йому тіло сина Ізяслава.

Зміст *»Поучення дітям«*:

В *»Поученні«* можна виділити три окремі частини: релігійні вказівки, правила, що стосуються обов'язків князя, і нарешті життєпис самого автора, що має служити дітям прикладом і наукою. Спираючись на Св. Письмо та писання отців церкви, говорить Мономах у релігійному викладі про Божу любов і Божу всемогутність. Коли ми — думає автор — на кого лихі, бажаємо його крови. Натомість Бог терпить усі наші гріхи й дає можливість за допомогою каяття, сліз і молитви здобути над ними перемогу й позбутися їх. Дає також докази на Божу всемогутність, якої ділом — сонце, місяць, темрява, світло, води, земля, птиці, риби й людина у всіх своїх відмінних подобах і обличчях. Закликає до каяття, поклонів, молитов. Навіть серед ночі добре є співати побожні пісні й бити поклони. Так само, сидячи на коні, коли нема іншого діла, ліпше говорити: »Господи, помилуй«, ніж думати якусь нісенітницю. У другій частині говорить автор про обов'язки до ближнього та про повинності доброго господаря. Наказує помагати бідним, брати під опіку вдовиць і сиріт. Забороняє карати смертю: »Ні невинного, ні винного не вбивайте й не кажіть убивати«. Велить додержувати присяги, шанувати священників, ченців, старших, викинути гордість із серця, остерігатися лінощів. Радить синові самим виконувати усі обов'язки на війні, самим за усім пильнувати, ні на кого не покладатися. Гостя треба шанувати, звідки не прийшов би, бо гість розносить славу по світу: — добру або лиху. Жінку треба любити, але не давати їй влади над собою. »Що вмієте — закінчує автор свої вказівки, — того не забувайте, а чого не вмієте, того вчіться... І нехай сонце не застae вас у постелі«... У третій частині розказує про різні пригоди й небезпеки в своєму житті, із яких вийшов цілий і здоровий. Говорить це тому, щоб довести, що нема чого людям лякатися й тривожитися, бо без Бо-

жої волі ніщо не діється. На це дає приклади з власного життя: два тури брали його на роги; лось раз топтав ногами, другий раз колов рогами; дикий кабан вирвав йому меч; ведмідь укусив його за ногу; лютий звір скочив на плече й повалив його разом із конем. Все ж таки Бог стеріг і хоронив його.

При писанні *«Поучення»* користувався Володимир Мономах Завітами дванадцятьох патріархів і такими статтями, як *«Поучення синам Ксенофонта»* та *«Поучення синові Теодори»*, що ввійшли у збірник князя Святослава.

У світлі порад і вказівок *«Поучення»* на весь зріст стає перед нами постать самого автора. Являє він собою ідеал християнського лицаря на взір тих лицарів, що в одній руці держали меч, у другій хрест. Лицарська його вдача проявляється в тих його порадах і вказівках, у яких каже своїм синам терпеливо й витривало витримувати труднощі воєнних походів, самим на війні всього допилювати, ні на кого не покладатися, то знову й тоді, коли згадує про свої походи проти половців та пригоди на ловах. Поруч того він є прикладом доброго, справедливого християнського володаря, що не дозволяє сильнішим кривдити слабших, що велить опікуватися бідними, вдовицями й сиротами, що за святий обов'язок вважає бути гостинним, що в житті кермується заходами християнської релігії. Мимохіть приходить порівняння його постаті з постаттю Карла Великого, як вона показана у старофранцузькій *«Пісні про Роланда»*.

Печерський Патерик. Твори письменників «нижчої школи» своїм змістом у великій частині належать до відділу пам'яток г а г і о г р а ф і ч н о г о письменства, якого головною темою є життя й подвиги святих. Такими творами є писання монахів Якова і Нестора, оповідання про життя св. Антонія, перенесення мощей св. Ніколая. Найвизначнішим пам'ятником цього саме роду літератури на українському ґрунті є Печерський Патерик, що постав на взір грецьких патериків. Це є збірка оповідань про життя й чуда святих ченців, що жили в Печерському монастирі. Печерський Патерик був найпопулярнішим твором староукраїнського письменства.

В основу Патерика лягли писання Симона, Полікарпа й Слово про перших ченців Печерського монастиря, якого автором вважають Нестора. Симон був володимирсько-суздальським єпископом в 1214—1226. рр. Написав *«Послання до Полікарпа»*, в якому нагадує йому, чого прийшов у монастир, і радить позбутися сміливих мрій і честолюбних бажань. Для прикладу, яким повинно бути його життя, подає автор життєписи визначних печерських монахів. Збірку оповідань Симона доповнив монах Печерського монастиря Полікарп новими оповіданнями й надав своєму твору форму *«Послання до Акиндина»*. Згодом поставали нові редакції Патерика, з яких найважливіша «касіянівська» редакція 1465 р., зладжена з доручення крилошанина Касіяна. Сьогодні думають, що форма листів, яку бачимо в Патерику, є тільки літературною формою. Цю форму прийняли Симон і Полікарп від візантійських письменників. Їх метою було прославити Печерський монастир, підкреслити

його велике значення, як осередка давньої культури. Для пізнання духового життя в давній Україні Печерський Патерик має першорядну вартість. З нього дізнаємося, хто вступав у монастир, як жили ченці в монастирі, чим вони займалися, які були взаємини між князем та монахами, які були монастирські маєтки, хто ними завідував, які чесноти монашого життя вважалися найкращими й т. і. Друком вийшов Патерик у 1635. р. польською мовою заходами Сильвестра Коссова, в 1661. р. в церковнослов'янській мові.

На характер оповідань, що ввійшли в склад Печерського Патерика, кинуть світло два приклади:

Маляр Алимпій. Зміст. Молодого Алимпія віддали батьки в науку ікононого малярства. Він помагав у роботі грецьким митцям, що малювали образи в церкві Печерського монастиря за князя Всеволода Ярославича та ігумена Нікона. В часі тієї роботи побачили всі, як ясним блиском за-світився образ Пресвятої Богородиці. І не могли дивитися на ясне сяйво й попадали ниць. І ось з уст Пресвятої Богородиці вилетів білий голуб, перелетів до уст Спасителя і там скрився. Потім знову вилетів із уст Спасителя, сідав на образах святих і зник за намісним образом Пречистої. Хотіли його зловити, але ніде не було драбини. Тим часом голуб злетів знов і заховався в уста Спасителя. І знов світло, ясніше від сонця, освітило всіх. Попадали ниць і поклонилися Господу. З ними був Алимпій, що бачив діло св. Духа.

Після того Алимпія пострижено в ченці. Їмів він прегарно малювати й прикрашувати ікони. Працював із замилюванням, з любов'ю до Бога. Відновлював даром образи до різних церков і не відчував втоми. Днями працював, вночі молився і співав пісні. Одного разу побожний чоловік доручив йому намалювати ікону. Але Алимпій занедужав і не міг працювати. Чоловікові, що питав його про ікону, сказав: «Не приходи до мене й не докучай. Ікона в день празника стане на своєму місці». В навечеря празника Успення знову прийшов побожний чоловік і докоряв Алимпіїв, що образ неготовий. На докори відповів Алимпій: «Чи неможливе це для Бога ікону своєї Матері словом намалювати?...» Після відходу чоловіка ввійшов у кімнату світлий молодець і почав працювати. Алимпій думав, що розгнівався на нього власник ікони і прислав іншого маляра. Але надто швидко працював молодець, надто швидко поступала робота вперед. До трьох годин образ був готовий. Коли настав вечір, не було ні молодця, ні ікони. Тим часом власник ікони цілу ніч провів без сну, у смутку, що не заслужив на ласку. Коли рано ввійшов у церкву, побачив образ на своєму місці. Злякався, побудив рідню й челядь і всі пішли до церкви. Там побачили ікону, що ясніла, як сонце. Потім пішли разом із ігуменом до преподобного Алимпія. Ігумен запитав: «Отче! Хто це намалював ікону?» Той відповів: «Ангел намалював її і ось тепер стоїть і хоче мене забрати... По тих словах віддав дух Богу.

Григорій Чудотворець. Григорій вийшов раз до Дніпра по воду. Того самого дня прийшов сюди князь Ростислав Всеволодович. Задумав він іти походом проти половців і бажав одержати благословення Печерського монастиря. Коли княжі дружинники побачили старця, стали з нього сміятися. Але старець пророчим духом бачив їх близьку смерть і став їх звизати до каяття, бо «всі ви в воді помрете враз із вашим князем... Князь Ростислав розгнівався, велів зв'язати старцеві руки й ноги та кинути його в воду. Старець потонув. Третього дня знайшли його в келії. Одяг його був мокрий, лице ясніло і сам був неначе живий. Князь Ростислав з усією дружиною потонув у ріці, як це передбачив св. Григорій».

Паломник ігумена Данила. Подібно, як Печерський Патерик, улюбленим твором давніх українців був «Паломник» ігумена Данила. («Житє и хожденє Данила, Руськия земли игумена»). В часи, коли ширилася на українській землі християнська релігія,

поширився також звичай відвідувати місця, в яких жив та проповідував свою науку Христос. Таких людей називали «паломниками», бо привозили з Святої Землі на пам'ятку пальмові галузки. Деякі з них списували свої враження з подорожі в книжках, які названо також «паломниками», або «странниками», чи «хожденіями». Найціннішим пам'ятником цієї галузі творчості є *Паломник ігумена Данила*, що відбув свою подорож за панування Святополка II. Ігумен Данило походив із чернігівської землі, або був ігуменом в якомусь монастирі на Чернігівщині, бо прирівнює ріку Йордан до ріки Снови, яка пливе в чернігівській землі. «В усім — пише — Йордан подібний до ріки Снови, і щодо ширини, і щодо глибини, та бисто тече, як ріка Снов». У Палестині був понад два роки, з 1106—1108. р. (дехто думає, що в рр. 1112—1113), коли там королем був Бальдуїн. Опис почав Данило від хвилини, як відплив із Царгороду. Його дорога йшла через Ефес, береги Лікії, Кіпр до Яффи. З Яффи прибув до Єрусалиму й мешкав у монастирі св. Сави. Дуже докладно описав Єрусалим та його околиці. Завдяки такому точному описові його твір переложено з науковою метою у XIX. в. на мови: грецьку, німецьку й французьку. Описи місцевостей оживив Данило деякими апокрифічними переказами й легендами, як, нпр., оповіданням про вогонь, що сходить із неба й запалює світла на Господнім гробі. Дуже цінним є твір Данила завдяки ясній, виразній національній його свідомості та трив'язанню й любові до батьківщини. «Что хочеш, ігумене руський?» — питає його король Бальдуїн. Данило відповідає: — «Княже мой! Господине мой! Молю ти ся Бога діля і князей діля руських, повели ми, да бих і аз поставил своє кандило на гробі святім от всея Руськая земля». Те, що Данило ставить світло на Господнім гробі не тільки від себе, за свої гріхи, а від усієї української землі, приносить честь його імені. Із описів краєвидів замітний краєвид знад берегів ріки Йордану:

Про Йорданську ріку. (Уривок у перекладі). Йордан ріка тече швидко, а береги має з того боку Йордану вельми круті, з цього боку плоскі. А вода його мутна й солодка дуже і не можуть напитися до сита ті, що п'ють цю святую воду; а ця вода здорова для тих, що п'ють її; не болить нічого від неї. В усьім Йордан похожий на ріку Снов, так само широкий і глибокий, і вельми круто та швидко тече; оболоння має, як і ріка Снов; а завглибшки чотири сажні посередині самої купелі, як я сам переконався і змирив, бо поребрів на другий бік Йордану і багато походив по тім Йорданським березі. Завширшки Йордан є як ріка Снов при усті. А є по цім боці цієї купелі, неначе малий лісок, багато дерев на Йорданському березі превисоких, неначе верб, але це не верби; вище купелі неначе лози — багато її на березі Йордану, але це не наша лоза, а інша. І є тут тростини багато, і багато звірят живе, і свиней диких тут безліч, і багато пاردів; є тут і леви по той бік Йордану, в камінних горах тут і родяться.

Інші гори є під тими горами, білі дуже, і ті є близько Йордану. І тут є місце оподалік на два постріли від Йорданської ріки, лицем до сходу, де пророк Ілія був взятий на огняній колісниці на небо. І тут є близько потік Ілії, наповнений водою, а вода холодна й солодка. Тут є і печера св. Іоана Предтечі Христового, коли жив у цій святій печері. А тут близько є ще друга печера, де жив пророк Ілля з учеником своїм Єлсеєм. І все те бачив я своїми грішними очима. І сподобив мене Бог тричі бути на Йордані і в сам празник хрещення води був я на Йордані з усією моєю дружиною, і бачили ми благодать Божу, що сходила на воду Йорданську, і ба-

гато народу приходять тоді до води з свічками і всю ніч буває чудовий спів та свічок горить безліч. Опівночі буває хрещення води, бо тоді Дух святий сходить із неба на Йорданські води, і гідні люди добре бачать, як сходить святий Дух, а всі народи того не бачать, тільки всякому чоловікові буває велика радість у серці. Коли ж священники погрузять чесний хрест і промовлять: »во Йордані крещашу ти ся, Господи« — тоді всі люди вса-кують в Йордан, хрестяться в ріці, як і Христос опівночі хрестився від Йоана».

5. Лицарський побут у письменстві

Літописи, як літературний пам'ятник. На перший погляд і Паломник ігумена Данила, що подає відомості з обсягу географії, і »Руську Правду«, що є збіркою звичаєвого права в давній Україні, і староукраїнські літописи, що подають історичні факти, можна вважати науковими творами, які виходять поза межі літератури в тісному розумінні слова. Але і Паломник ігумена Данила, і староукраїнські літописи поруч своєї наукової вартості мають ще й літературну цінність. Паломник іг. Данила завдяки вплетеним апокрифічним оповіданням і легендам, староукраїнські літописи — завдяки своєму поетичному забарвленню та останкам народних пісень і народним переказам, які ввійшли в їх склад.

Постання староукраїнських літописів — це дуже складне питання. Хоч над його вивченням довгі роки працювали визначні дослідники, висновки їх праці не скрізь однозначні. На основі різних літописних заміток, записок, літописних оповідань поставали найперше літописні зводи. Кілька зводів, що їх сполучено разом в одну цілість, творять літописний збірник. Одним із найдавніших літописних зводів є так званий *Несторовий літопис*.

Найдавнішими збірниками, в яких зберігся Несторовий літопис, є збірник (кодекс) Лаврентіївський і Іпатський збірник. Лаврентіївський постав у 1377. р. на півночі. Склав його монах Лаврентій. Пізніший є волинський Іпатський збірник, що постав в Іпатськiм монастирі в Костромі з початком XV століття. В Іпатському збірнику першу складову частину заповнює »Повість временних літ«, у якій історичні події доведені до 1110. р. Неначе продовженням Повісті є Київський літопис, що доводить історичні події до 1201. р. і заповнює другу частину Іпатського збірника. Третю частину збірника становить Галицько-волинський літопис, у якому опис історичних подій закінчується 1292. роком.

В основу Несторова літопису ввійшли давніші літописні зводи: Теопемта з 1039. р., Никона Великого з рр. 1069—1073. і Початковий звід з 1112. р. Спираючись на них, Нестор дав новий літописний звід, якого заголовок такий: »Се повѣсти временныхъ лѣтъ, откоудоу естъ пошла роуская земля, кто въ Киевѣ нача первѣе княжити и откоудоу роуская земля стала естъ«. В Несторовім літописі оповідання починається від історії Ноевих синів і розселення народів після зруйнування вавилонської вежі. Йде коротка історія асирійців, вавилонян і греків. Потім дає автор опис звичаїв слов'янських племен. З 862. р. разом з оповіданням про

покликання варязьких князів починається історія Київської Держави.

Найважливішою частиною цілого літопису є хрещення України за Володимира Великого.

Питання авторства Повісті — спірне. Одні вчені приписували її Несторові, інші — Сильвестрові, ігуменові Видубицького монастиря. За авторство Нестора говорить дуже виразне свідоцтво автора Києвопечерського Патерика, монаха Полікарпа, який у життеписі Микити Затворника, між монахами, що молитвами проганяли бісів, згадує Нестора, «що написав літопис». Вчені, що захищали протилежний погляд та відкидали авторство Нестора, спиралися на протиріччя, які дійсно існують між творами, що їх певно написав Нестор (життям Бориса й Гліба, життям Теодосія) і відповідними оповіданнями в літописі. Сьогодні приймаємо, що Нестор був автором одного з літописних зводів, а саме «Повісті врем'яних літ». Сильвестер був тільки пізнішим її редактором.

Літописні перекази. Різні були джерела, що служили допомогою при зложенні найдавнішого українського літопису. Були між ними твори візантійського письменства: хроніки, палей, життеписи, були державні документи, договори українських князів із греками, оповідання наочних свідків (нпр., воеводи Яна Вишатича), апокрифи. Крім цього дуже важливим джерелом служили народні перекази й останки народних пісень, що оживлюють літописне оповідання й надають йому поетичне забарвлення.

Ось деякі з них у вільній передачі:

Легенда про св. Андрія. Св. Андрій, брат св. Петра, проповідував християнську віру в Синопі, на берегах Чорного моря. З Синопі прийшов до Корсуня, з Корсуня над Дніпровий лиман. Захотів піти до Риму, пішов вгору Дніпром і став на київських горах. «Чи бачите — звернувся до учеників — ці гори? На них зяєє Божо ласка, постане великий город і здвигне Бог багато церков». Потім вийшов на гори, поблагословив їх і поставив хрест. Звідси пішов на північ, між словенів, де є Новгород. Побачив тут людей, як купаються, б'ються вінками і здивувався. Потім пішов до варягів, звідси до Риму і скрізь розповідав, що бачив у словенів, як купаються в дерев'яних лазнях, як б'ють себе вінками й ледви живі вилазять із купелі. — Легенда про св. Андрія дуже цікава. З одного боку бачимо в ній намагання прославити город Київ, як такий, що про нього проголосив уже пророцтво один із Христових апостолів. З другого боку, при всіх поплутаних вістках про мандрівку св. Андрія, видно виразну нехіть громадянства південних земель до північних племен, яких звички та поведінку він висмієє.

Переказ про заснування Києва. Поляни жили родами. Були серед них три брати: Кий, Щек і Хорив, що мали сестру Либедь. Кий сидів на горі Боричеві, Щек на Шековиці, Хорив на Хоривиці. Вони заложили город і назвали його в честь найстаршого брата — Київ. І був коло городу великий ліс і бір і вони полювали на звіря. Інші, що не знають — говориться в переказі далі — кажуть, що Кий був перевізником, бо був там тоді перевіз з одного боку Дніпра на другий. Але якщо б Кий був перевізником, не ходив би до Царгороду. Тільки цей Кий княжив у своїм роді. До якого царя ходив, не знаємо, але те знаємо, що прийняв його цар із великою почестью. Коли вертався Кий до Дунаю, побудував малий город, в якому хотів осісти з своїм родом. Але не дали йому ті, що близько жили. Ще до сьогодні називають мешканці над Дунаєм місце Києвець. Кий прийшов у свій город Київ і тут закінчив життя. І брати його й сестра закінчили тут життя.

Хозарська данина. І знайшли їх (поляни) хозари і сказали: »Платіть нам данину!« Поляни подумали й дали їм від хати меч. Понесли його хозари до свого князя й своєї старшини і сказали: »Ось найшли ми одну данину. Вони запитали: »Де?« — »В лісі на горах, над рікою Дніпром«. — »Що дали?« Вони показали меч. Тоді сказали старці: »Не добра данина, княже. Ми дійшли до зброї, що гостра тільки з одного боку, а в них зброя обосічна; вони будуть брати данину від нас і від наших країн«. Це сталося, бо не з власної волі говорили, а з Божого допущу.

Смерть Олега. Запитав раз князь Олег ворожитів про свою долю. Один вишун ворожив йому, що його улюблений кінь стане причиною його смерти. Коли про це почув князь Олег, віддав коня слугам, а собі наказав подати іншого. По кількох літах вернувся з походу й запитав про свого коня. Слуги сказали, що кінь загинув. Тоді Олег став сміятися зі слів ворожбита. Забажав поглянути, де лежать кістки його коня, поїхав туди й наступив ногою на череп. У тій хвилині вилізла з черепа гадюка і вкусила князя в ногу. Від того Олег помер.

Всі ці перекази, які вплив літописець у своє оповідання поруч із гарними порівняннями та поетичними образами, надають давньому літопису мистецьку вартість. Крім мистецьких цінностей »Повість врем'яних літ« має ще й високу ідейну вартість. В автора помітно гарячу любов до батьківщини, тривогу за добро й щастя української землі. Всі події оцінює літописець із християнсько-релігійного погляду, вважаючи їх чи то наслідком Божої кари (напади ворогів, недуги, смерть), чи Божої ласки. Також на такі знаки, як затемнення сонця, місяця, землетруси, дивиться автор літопису, як на окремі знаки, що Бог посилає людям для застереження.

»Слово о полку Ігореве«. Найкращим твором староукраїнського письменства й гордощами всієї української літератури є славна *»Пісня про похід Ігоря«* (*»Слово о пълку Игоревѣ«*). Знайшов цей знаменитий твір при кінці XVIII. в. граф Мусін-Пушкін у Спасо-Ярославському монастирі на Московщині і в 1800. році видав друком. Одночасно знято також копію рукопису і передано його цариці Катерині II. На жаль, сам рукопис, що його знайшов Мусін-Пушкін, не зберігся до наших часів. Під час походу Наполеона в Росію в 1812. р. згорів він при пожежі Москви. Це є величезна втрата. Видання з 1800. р. не скрізь поправне; також і копія ледви чи є точна і вірна. Це й є причиною, що деякі місця у *»Слові«* до сьогодні неясні, хоч багато вчених працювало над їх виснаженням.

Про автора *»Слова«* нічого певного нам невідомо. Мусив це бути князівський дружинник, сучасник описуваних подій і людина світська. Що не був духівником, можна бачити з того, що багато згадок присвятив деяким поганським богам та давній поганській вірі. Одне є певне: це був геніальний поет, чоловік ширшого світогляду, гарячий патріот, якому присвічувала висока ідея: щастя та добро української землі.

»Слово про Ігорів похід« постало в 1187. р. В цьому році помер князь Ярослав Осмомисл, до якого звертається автор, як до живого, з покликом, щоб стріляв хана Кончака, »за рани Ігоря, за українську землю«. Крім цього згадується в поемі про рани молодого князя Володимира Глібовича, що також помер у 1187. р. Виходить, що коли похід відбувся в 1185. р., коли

в «Слові» описується втечу Ігоря, що тільки після річного перебування в неволі вернувся на Україну, коли згадується Ярослава Осмомисла й Володимира Глібовича, як живих, «Слово» постало в 1187. р.

За київським літописом цей похід представляється ось як:

В 1185. році вибрався Ігор, князь Новгороду сіверського, походом проти половців. Разом з Ігорем вирушили: його брат, курський та трубчевський князь Всеволод, син Ігоря, путивельський князь Володимир і небіж Ігоря, рильський князь Святослав. Чернігівський князь дав Ігореві в допомогу відділ наємних ковуїв під проводом боярина Ольстина Олексича. В дорозі побачили війська сонячне затемнення. Дружина злякалася. Дехто не радив князеві йти далі, але князь Ігор не послухав. Перейшли ріку Донець. У першій зустрічі з половцями над рікою Сюурлієм, у п'ятницю, українці розбили половців і набрали полонених. Тішилися і хвалилися тим, що так далеко зайшли в половецькі степи. Але на другий день удосвіта стали половці наступати з усіх боків, «як ліс». Розпочався новий бій. Князя Ігоря ранили в ліву руку. Завзята боротьба тривала цілий день і цілу ніч. В неділю рано ковуї не вдержали поля й почали тікати. Князь Ігор намагався їх завернути і скинув шолом, щоб його пізнали. Але втримати їх було не можливо. Бій закінчився розгромом українських військ. Всі князі дісталися в полон. З усього війська тільки 15 людей вернулося до своїх домів. Настали тяжкі часи. Половці вдерлися на Україну. Тим часом Ігор жив у неволі. Поводилися з ним по-людському, бо шанували його за відвагу. Дозволили йому мати при собі священника та їздити на лови з соколом. Один половчанин, Лавор, підмовляв князя до втечі. Ігор спочатку не згоджувався, але вкінці відважився, перебрів річку Тор і сів на коня. По одинадцятьох днях був уже над Дінцем, звідки подався до Новгороду.

Зміст «Слова». Автор розпочинає свій твір поетичним заспівом. Порівнює свою творчість з творчістю давнього співака Бояна. Каже, що буде говорити про те, що було, а не по видумкам Бояна. В Бояна була буйна уява. Коли хотів було співати комусь пісню, носився думкою по дереві, сірим вовком по землі, сизим орлом попід хмари. А коли згадував про незгоди давніх князів, то пускав десять соколів на лебедине стадо. Як тільки сокіл долітав до лебеді, вона співала пісню старому Ярославу, то Романові Красному, то Мстиславові, що переміг хана Редедю перед полками касогів. Але то не десять соколів пускав Боян на лебедине стадо, тільки своїми віщими пальцями торкався струн, а струни самі голосили славу князям. Згадка про Бояна дуже цікава, як доказ, що вже давніше перед автором «Слова», були в нас співаки з буйною уявою, що вмieli складати й співати пісні, як норманські скальди, в супроводі якогось інструменту.

Далі описує автор похід і зловіщі знаки, якими природа застерігала Ігоря. Ігор глянув на сонце й побачив, що воно з хмарами вкрило його військо. Але Ігор не злякався того:

Лучше згинемо всі у поході,
Лучше зложимо голову в полі,
Ніж будемо каратись в неволі.
Відіпнемо ж ми коні з припону

И помчимося до синього Дону,
Щоб шоломом води там зачерти,
Або коп'є зломити й умерти.
(Переспів Богдана Лепкого).

У дальшому поході зустрівся з військами брата Буй-Тура Всеволода, який став хвалити своїх курян: »Мої куряни — казав князь Всеволод — сміливі лицарі: під трубами повиті, під шоломами виколисані, кінцем спису вигодовані; всі шляхи їм відомі, яруги їм знані, луки в них натягнені, сагайдаки відчинені; скачуть як сірі вовки в полі, щоб собі добути чести, а князеві слави«. Тим часом природа віщує нещастя. Сонце вкрилося темрявою, ніч застогнала грозою й пробудила птахів. Настав свист звірів. Див, темний дух нещастя, почав кричати на верхів'ях дерев, щоб перелатати вістку половецьким землям: Волзі, Поморю (побережжя Чорного моря), Посуллю, Сурожеві (береги Азовського моря), Корсуневі й Тматорокані, що йде українське військо. Вовки вили по яругах, орли клекотом скликали звірів на кістки, лисиці брехали на червоні щити. Замовкло щебетання солов'їв, пробудився гамір галок.

Йде опис першого бою й перемоги українського війська.

У п'ятницю рано українці розбили половців. Розсипалися стрілами по полю і забрали половецький табір із усім добром: золотом, шовками, оксамитами й половецькими дівчатами. Всякими дорогими тканинами, опанчами й кожухами стали мости мостити по болотах і по трясовинні.

Але другого дня раннім ранком криваві зорі заповідали світанок. З моря стали надходити чорні хмари й намагалися закрити чотири сонця. (Хмари — половці; чотири сонця — князі). Вітри, Стрибогові внуки, почали стрілами віяти на українську дружину. Гуділа земля, каламутно текли ріки, курява покрила поля. Половці йшли від Дону, і від моря, і з усіх сторін. Бісові діти криком поля перегородили, а українці перегородили червоними щитами.

На тлі того загального образу битви виступає хоробра постать князя Буй-Тура Всеволода:

»Всеволоде, який туре!
Перший ти в борні завзятий,
Мечеш стрілами, мов буря,

І гриміш мечем булатним
По шоломах! Де поскочиш
Хижим туром і шоломом
Золотим замерехкочеш,
Там умиць лягають долом
Стяті голови ворожі;
І шоломи їх від обрив,
Ти мечами поторошив,
Всеволоде!

Що криваві значать рани?
Хто зумів забути, браття,
І життя своє, і шану,
І Чернігів свій багатий,
І престол золотоясний,
Де вічікує кохана
Глібівна його прекрасна
Із коханням-милуванням!

Бо хоробрим

(Переспів Святослава Гординського).

Цим місцем автор закінчує опис бою й ліне турботною думкою в давні часи. Шукає причину того нещастя, яке ось-ось має впасти на українську землю. Бачить цю причину в розладі

на українській землі, у княжих коромолах, сварках і міжусобицях, під час яких підупала сила й слава української землі. Таким князем, що спричинив бучі й колотнечі, був Олег Гориславич (дід Ігоря). За нього «засівалися й росли незгоди та сварки, гинуло життя Дажбожого внука».

»Мало де погейкували
Ратаї тоді у полі.
Зате часто грали круки,

Трупом ділячися живо,
А галки свій говір знали
В перолеті на поживу».

(Переспів Василя Щурата).

Тільки після цього автор приступає до жажливої хвилини погрому.

»Гей від ранку до вечора, з вечора до
Летять стріли гартовані, летять безус-
танку.

Гримлять шаблі об шоломи у танку
Тріщать в полі незнамому копії сталеві.
Б'ють шаблями об шоломи сили

В чужім полі, на роздолі — в землі
молodeцькі
половецькій.

Чорна земля поборена,
Кістями була посіана,
А кровію поливана —
Зійшла в українській землі туга...

Що шумить-дзвенить в туманах
Ще до зір далеко, рано?

Ігор кличе — накликає,
Ігор військо завертає,
Бо настала зла пригода
Жалко брата Всеволода...
Бились день один і другий,
А на третій стязі впали
І брати розсталися в тузі
Тут, над берегом Каяли.

Вже вина не стало й крові,
Русичі свій пир скінчили,
Сватів своїх напоїли
І за рідний край в любові
Буйні голови зложили...
Ничить трава жалошами,
А дерево з туги до землі
схилилось...

Переспів Миколи Матієва-Мельника).

Після погрому невесела настала година. Колишню силу української землі прикрила пустеля. Між синами Дажбожого внука постала Обида. Вона сплеснула лебединими крилами на берегах синього моря і дівчиною прилинула на Троянову землю. Проминули давні походи проти поганців. Князі завели між собою колотнечу. »І це моє і то моє« — стали казати. З цього користувалися половці і з усіх боків набігали на українську землю. Заплакали українські жінки: »Вже нам наших милих лад ні мислю мислити, ні думкою думати, ні очима оглядати, а золотом і сріблом уже нам не подзвонювати«. Широко розлилося горе, великий сум плив українською землею. Не так було ще недавно, коли великий київський князь, Святослав, що був пострахом для половців, далеким походом пішов у половецькі землі, зрівняв гори й яруги, скаламутив ріки й озера, а самого половецького хана, Коб'яка, вихром, вирвав з його полків і забрав у полон. Тоді всі чужинці прославляли Святослава. Тепер вони дорікають Ігореві, що на дно половецької ріки, Каяли, насипав українського золота і сам із сідла золотого пересів у невиліщичке.

Другу частину »Слова« починає: Сон князя Святослава. Тривожний сон приснився князеві Святославу. Снилось йому, що він лежав на горах на тисовому ліжку, що його вко-

вали чорним покривалом, що черпали йому сине вино, змішане з отрутою. На груди сипали йому з порожніх сагайдаків жемчуг, а цей жемчуг складався з невірних кочовиків. У його золотоверхім теремі не стало сволюка і всю ніч крякало вороння.

Бояри з'ясували Святославові сон так, що це два соколи злетіли з батьківського престолу пошукати города Тматорокані. Але соколам підтяг крила та самих їх закуто в залізні пута. Разом із двома сонцями померкли й два молоді місяці. Тоді князь Святослав промовив «з о л о т е с л о в о». Дорікав князям Ігореві і Всеволоду, що нерозважно, на власну руку, не повідомивши інших князів, пішли походом. Не здобули собі вони слави, тільки сором нанесли його сивині. Святослав рад би сам поспробувати ще сили у новому поході, але князівське лихо йому на перешкоді... Автор звертається після того до поодиноких князів: Всеволода, що князував у Володимирі над Клязмою, до Рюрика й Давида, до Ярослава Осмомисла з закликом, щоб вони вступили в свої золоті стремена за рани Ігоря, за кривду свого часу, за українську землю.

»О князю Ярославе Осмомисле!
Ти на столі золотокутім сів
У Галичі, і сталь своїх полків
Угорські гори підпирати вислав.
Ти заступаєш королеві путь,
Замкнув ворота синього Дунаю,
Крізь хмари гати кинувши, і в краю
Усім, аж по Дунай, ти чиниш суд
Від гризб твоїх тремтять краї неанані,
Ворота київські не раз ти відмикав,
Стріляєш ген, за землями в султанів —
Стріляй же і в косяя Кончака
За землю руську й Ігореві раниц

Переспів С. Гординського*.

Після заклику до інших князів згадує автор Всеслава полоцького, що міг перекидатися вовчулакою. Аж ось на стінах города Путивля розлягається голос великої жіночої туги. Це княгиня Ярославна, донька Ярослава Осмомисла, дружина Ігоря плаче за мужем: »Полечу — каже — зозулею по Дунаю, омочу бобровий рукав у Каялі, обітру криваві рани на хоробрім тілі мого лада«. Звертається з проханням до вітру: »Чому, господине, так нагально вієш, пощо кидаєш ханові стріли на військо мого мужа? Мало тобі простору віяти попід небосхилом, колихати кораблі на синьому морі. Чому мої радощі розвіяв ти по шовковій тирсі?« П'отім звертається до Дніпра Словутича, що пробив собі дорогу крізь кам'яні гори в половецьку землю, що носив на своїх хвилях Святославові човни. »Принеси — молить — мого мужа до мене, щоб

* В оригіналі: Галичкы Осмомыслѣ Ярославе! Высоко съѣдши на своемъ златоконаннѣмъ столѣ, подперъ горы угорскыя своими желѣзными плѣки, заступивъ королеви путь, затворивъ Дунаю ворота, мечя бремены чрезъ облакы, суды ряда до Дуная. Грозы твоя по землямъ текутъ: отворяеши Києву врата; стрѣляеши съ огня злата стола салтаны за землями. Стрѣляй, господине, Кончака, поганого косяя, за землю Рускую, за раны Игоревы, буюго Святославича.

и не слала сліз на море рано». Вкінці шле благання до сонця, що для всіх миле є й ласкаве. Їй тільки одній приносить горе, бо спеком томить українське війсьско, замикає лицарям жарою сагайдаки, згинає луки. Плач Ярославни, яким автор розпочинає третю частину своєї поеми, є неначе спонукою до втечі Ігоря. Розказуючи про цю втечу, автор відразу вдаряє у безжурний, бадьорий тон. Вдарило море опівночі. Понеслися важкі хмари. Це неначе сам Бог указував Ігореві шлях у рідну землю. Погасли вечірні зорі. Овлур свиснув за рікою, даючи знак. Ігор пустився тікати. Продирався горностаєм в очереті, білим гоголем плив крізь поду, босим вовком біг по степу, соколом зносився під хмари. б'ючи гуси й лебеді на сніданок, обід і вечерю. Разом із ним тікав Овлур. Природа помагала князеві у втечі. У розмові з рікою Дінцем Ігор дякує йому за те, що стелив йому зелені трави на берегах, стеріг дикими птицями на водах, одягав теплими мряками. Не такою була ріка Стугна, що забрала тіло молодого князя Ростислава. Нарешті прибув Ігор на Україну, де настала велика радість.

Значення поеми. «Слово про похід Ігоря» є лицарською поемою, яка нагадує своїм характером старофранцузьку пісню про Роланда. Подібно як у давній французькій лицарській поезії виступають у «Слові» постаті сміливих лицарів, що вміють постояти за честь і славу своєї держави. Таким лицарем є князь Ігор, що не лякається ніяких зловіщих знаків і сміло прямує дорогою, на яку раз ступив. Сила волі, відвага, бажання слави — це головні риси його лицарської вдачі. Лицарем є також Буй-Тур Всеволод, гордий за свою військову дружину, смілий і відважний, як тур українських степів.

Провідною думкою цілого твору є честь і слава української держави. Ця основна ідея підказує авторові докоряти таким лицарям, як Ігор і Всеволод, за те, що у надмірній жадобі до власної слави вирушили в похід, не продумавши як слід, чи такий відокремлений похід є корисний для цілої держави. Ця сама ідея схиляє його також звертатися з гарячим закликком до князів, щоб покинули особисті сварки, власні амбіції та щоб з'єдинили свої сили для добра й слави української землі в боротьбі проти спільного ворога — половців.

З найбільшою силою і виразністю виступає ця провідна ідея в «Золотому слові» князя Святослава.

Поруч високих ідейних цінностей має також «Слово» велику мистецьку вартість. Мистецька ціна поеми виявляється передусім в її композиції. Автор не думає давати опису самого походу, — а хоче розбудити емоції, почуття жалю з приводу нещастя Ігоря та вияснити політичну ситуацію. З цією метою подає ряд змінливих ліричних картин і замість історичного оповідання творить палку ліро-епічну поему, даючи оцінку не тільки сучасних подій, але й минулих. Про високу мистецьку вартість поеми говорять живі описи походу, боротьби, сміливі патріотичні заклики до князів, жива участь сил природи (природа застерігає Ігоря знаками, сумує й тужить після поразки, допомагає в утечі, радіє з повороту

Ігоря), поетичні останки давнього поганського світогляду. Автор стоїть під сильним впливом народної поезії. З народної поезії бере епітети: сине море, сизий орел, чисте поле, чорний ворон, зелена трава, срий вовк; тавтологічні вислови: «труби трублять», «ні мислю змислити, ні думкою здумати», порівняння і символи: битва — молочення збіжжя, в іншому сівба, то знову кривавий бенкет, половецькі війська — чорні хмари, князі сонця і т. ін.

В українській живій мові переспівували «Слово» Михайло Максимович, Тарас Шевченко, Юрій Федькович, Степан Руданський, Панас Мирний, Василь Шурат, Богдан Лепкий, Святослав Гординський, Микола Матіїв-Мельник, М. Рильський.

Наслідкування «Слова». Були люди, які не хотіли просто вірити, що поема такої міри й такого характеру могла постати в XII. в., мали сумнів, чи вона автентична; думали, що це фальсифікат. Сьогодні нема вже сумніву, що цей твір постав у XII. ст. Існують пам'ятники, деякі недавно відкриті, на яких дуже помітний вплив «Слова про похід». Помітний він у «Слові про Мамаєве бойовище», в якому маємо опис перемоги князя Дмитра Донського, над ханом Мамаєм у битві на Куликовім полі в 1380. р. Іншою, окремою редакцією цього твору є «Задонщина». Відгомін «Слова» можна знайти також у «Слові о погибелі руської землі», де описується сумне становище української держави перед другим татарським нападом. Залишила також «Пісня про Ігорів похід» вплив на апокрифічне «Слово про Лазарове воскресіння». Розказується в ньому, як протці, що були в пеклі, на вістку про воскресіння Лазаря, благали його, щоб просив Христа їх визволити. Потім оповідається, як Христос зійшов до пекла й визволив праведників.

Слово Данила Заточника. Відгомін давнього князівського й дружинного побуту знаходимо також подекуди в «Слові Данила Заточника». Твір Данила Заточника має окремий характер. Це є прохання дружинника, якого князь мав прогнати із свого двору за якусь провину, про помилування. Ця форма прохання примушували довгий час вірити, що справді був якийсь Данило, якого князь заслав над озеро Лаче в Олонецькій губернії, де Данилові гірке було життя. Пізніше довели, що автор мав на меті дати збірку різних думок, афоризмів на різні питання й цій збірці надав форму прохання («моленія») до князя: в одній редакції Ярослава Володимировича (1182—1199. р.) в другій редакції до переславського князя Ярослава Всеволодовича (1123—1136. р.). Цю форму знайшов автор у грецьких письменників. Слово Заточника дуже нагадує «Пчелик». В ньому поруч із уривками з св. Письма є також народні приказки. Автор дає низку думок про багатих і бідних, про мудрість і нерозум, про добрих і злих князівських дорадників, про добру й лиху жінку.

«Як олово гине — каже автор, — яке часто розливають, так гине чоловік, на якого часто спадають нещастя». «Як багатий заговорить, усі замовкнуть, а слова його піднесуть попід небеса. Заговорить убогий, усі крикнуть на нього й замкнуть йому уста. Чия

одежа багата, того річ чесна». «Кожен хитрить та мудреє в чужій біді, тільки в своїй нічого не придумав». «Коли хто заопікується людиною в журбі, неначе холодною водою напоїть її в гарячу днину». «Посилаєш мудрого, мало йому кажи, посилаєш черозумного, сам не лінуйся йти за ним». «Краще чути суперечку розумних, як науку нерозумних». «Як у дірявий міх воду лити, так нерозумного вчити». «Ліпше в дірявім човні на воді їздити, як лихий жінці повірити тайну».

Завдяки довгій низці ось таких думок — Слово Заточника подобалося. Пізніше якийсь із переписувачів додав при кінці твору оповідання про те, як Данило запечатав своє прохання у віск і кинув його в озеро. Риба проковтнула письмо. Коли рибалка зловив рибу, знайшов прохання Заточника й заніс князеві. Князь дізнався таким способом про тяжке життя дружинника та повернув йому волю. Це оповідання нагадує живо відомий переказ про перстень Полікрата.

6. На переломі

Перша руїна. Українське письменство досягло в домонгольській добі високого ступеня розвитку. Від часу введення християнської віри й перших зав'язків письменности до перших татарських набігів появилися твори, в яких деякі письменники виявили не тільки серйозну творчу працю, але й силу великого поетичного таланту («Слово про похід»). На жаль, прийшли події, що потрясли життя народу й затримали гарний, сміливий хід української творчої праці. В 1169. році суздальський князь Андрій Боголюбський завдав важкий удар Києву. «Два дні — говорить літописець — грабили його війська город. Палили будинки, вбивали мужчин і дітей; жінок та дівчат забирали з собою. Обдирали церкви та манастирі, тягли із собою книжки, ікони, ризи, дзвони. Настали в Києві туга та смуток». Діло Андрія Боголюбського завершив у 1240. р. татарський хан Батій. Коли Батій з великою силою орди став під Києвом, «не можна було нічого почути в місті від скрипу татарських возів, реву верблюдів, іржання кінських стад». Батій зайняв і збурих Київ. Після страшного татарського нападy Україна стала пустелею. Люди поховалися по лісах, степи поросли бур'яном та тирсою. Разом із руїною церков та манастирів затратилося багато рукописів, пропали раз назавжди цінні літературні пам'ятки.

Татарщина залишила тривкий слід в українських народних піснях. Велике народне горе знайшло тут сильний вислів у яскравих поетичних образах. В одній пісні співається:

Ой, Романе, Романочку,
Що то в полі за димове?
Чи то вірли крильми б'ються,
Чи вівчарі з турми гонять?
Ой сестричко, Оленочко,

Скажу тобі правду ширу:
Тото в полі не димове;
Ні то вірли крильми б'ються,
Ні вівчарі з турми гонять.
Лиш то турки і татари...

Або в іншій:

»Зажурилась Україна, що ніде прожити:
Гей, витоптала орда кіньми маленькі діти,
Ой, маленьких витоптала, великих забрала
Назад руки постягала, під хана погнала»...

Ще в іншій співається:

»Коли турки воювали,
Білу челядь забирали:
І в нашої попадоньки
Взяли вони три дівоньки.
Одну взяли попри коні,
Попри коні, на ремені,
Другу взяли попри возі,
Попри возі, на мотузі;
Третю взяли в чорні мажі...
Що ю взяли попри коні,
Попри коні, на ремені,
То та плаче: Ой, Боже мій!
Косо моя жовтеняка!
Не мати тя розчісує,

Візник бичом розтріпує.
Що ю взяли попри возі,
Попри возі, на мотузі,
То та кричить: Ой Боже мій, ніжки мої!
Ніжки мої біленькі!
Не мати вас умиває,
Пісок пальці роз'їдає,
Кровця пучки заливає!»
Що ю взяли в чорні мажі,
То та плаче, то та кричить:
Ой Боже ж мій, очка мої,
Очка мої біленькі!
Тільки орсак проходили,
А білий світ не виділи».

Галицько-волинський літопис. Після повалення могутості Києва занепало політичне значення Київської Держави. Її місце зайняла тепер на заході України Галицько-Волинська Держава. Вона перейняла по Київській Державі її духову спадщину, її бережливий духовий доробок, здобутки її культури. Літературне життя, припинене в Києві, знайшло змогу дальшого розвитку в західних областях українських земель, де виникає дуже цінний, високою поезією навіяний, історичний пам'ятник: *»Галицько-волинський літопис«*. Заповнює він третю частину Іпатського збірника. Автор Галицько-волинського літопису оповідає про історичні події на Україні від 1205. р. до 1292. р., зокрема про володіння Данила й Василька і про татарське лихоліття. Літописець оповідає так гарно й поетично, виявляє таку глибоку любов до рідного краю, що його твір читається, як якась прекрасна повість. »Другого такого літопису — каже Богдан Лепкий — ніде не знайдемо, як не знайдемо такого степу, як наш, ні такої ріки, як Дніпро«.

Казка про євшан-зілля. Якою високою поезією поблискує Галицько-волинський літопис, доказом того є хоч би прекрасна казка про степове євшан-зілля.

Так умер — оповідається в казці — великий князь Роман (мова про Романа Мстиславича, що загинув 1205. р.), вічної пам'яті самодержець всієї України, що переміг усі поганські народи мудрістю розуму, поступаючи згідно з Божими заповідями. Нападав бо він на невірних, як лев, сердитий був, як рись, і нищив їх, як крокодил, і переходив їх землю, як орел, хоробрий був, як тур. Він наслідував свого діда Мономаха, що знищив невірних ізмалітян, названих половцями, вигнав Отрока (половецького хана) до обезів за залізні ворота (на Кавказ), а Сирчан, що залишився над Доном, ожив від риби. Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом Дін, зайняв усю їх землю і відігнав поганих агарян. А по

смерті Володимира лишився у Сирчана один співець Ор. І послав його до обезів зі словами: «Володимир помер, вернися, брате, та йди в свою землю; говори йому мої слова, співай половецьких пісень. Як не послухає тебе, дай йому понюхати зілля, назване євшан». А коли той не хотів вертатися, ні слухати його, дав йому зілля. І понюхавши його, заплакав і сказав: «Та краще в своїй землі лягти кістками, ніж на чужій бути славним». І прийшов у свою землю, а від нього родився Кончак... Змінив зміст цієї казки Микола Вороний у своєму переспіві п. н. «Євшан-зілля» так, що замість двох братів увів половецького хана та його малого сина.

Історичні події й описи, що лягли в основу всіх трьох лігописів, дали теми до повістей: Ю. Опільського «Іду на вас»; Осипа Назарука «Ярослав Осмомисл»; Володимира Бирчака «Володар Ростиславич»; І. Франка «Захар Беркут»; Катрі Гриневичевої «Шестикрилець».

Митрополит Кирило, єпископ Серапіон. Згодом, як проминули перші потрясіння, також у Києві відживає літературна праця. Появляються твори церковно-релігійного характеру, в яких відбився тривожний, понурий настрій тих часів. Поодинокі письменники намагаються вияснити, що нещастя, яке спало на Україну, є Божою карою за гріхи, за двоєвір'я, за поганські пісні, вірування, ігри. У *«Слові нікоего христоробця і ревнителя Христової віри»* читаємо гострі докори, що люди вірять у поганських богів. «Коровай їм ламають і кури їм ріжуть, вогню моляться, називаючи його Сварожичем». На недостачі в житті духовенства, занепад побожності вказував Митрополит Кирило. Бажаючи запобігти лихові, доставив із Болгарії Номоканон, або Кормчу книгу, де були постанови, що відносилися не тільки до церковного життя, але й домашнього та родинного. Для духовенства видав митр. Кирило окреме *Правило*, в якому домагався совісного виконання обов'язків і суворого життя.

Другим письменником, що думав над тим, як допомогти людям в горю, як піднести дух серед народу, був ігумен Печерського монастиря в Києві, пізніше володимирський єпископ Серапіон (єпископом став 1274. р.). У його проповідях помітно живий відгомін жаклих подій із часів татарських нападів. «Спав Божий гнів на нас» — пише Серапіон в одній із своїх проповідей. «Зруйновані Божі церкви, зневажені священні посудина, потоптані святощі; святителі дісталися в поживу мечеві; тіла преподобних монахів кинено на жир птицям. Кров наших батьків і наших братів, як вода, напоїла землю. Шезла сила наших князів і воеводів; наші хоробрі, пройняті жахом, утекли; багато наших братів і дітей повели в полон; наші села запустили й поросли бур'яном. Наша величність спокірніла, краса згинула; наше багатство дісталось їм у користь. Наш труд одержали в спадщину невірні, наша земля стала добром чужинців і самі ми попали в неславу у всіх тих, що живуть у сусідстві нашої землі, посміховищем для наших ворогів, бо ми самі звели на себе, як дощ із неба, Божий гнів... Серапіон доводить, що ці великі, страшні страждання — це Божа кара. «За наші гріхи — пише він — навів на нас Бог народ лютий, народ,

що не пощадив ні молоді краси, ні немочі старців, ні молодости дітей». Щирий, сердечний, теплий тон, живе спочування для людського горя, для народного нещастя — надають проповідям Серапіона особливої ціни.

Змагання до релігійної унії. Щоб рятувати українські землі перед руїною з боку татарської орди, задумав уже князь Данило прийняти унію з Римом. За допомогу західно-європейських держав у боротьбі з татарами, яку мав зорганізувати римський папа, Данило пообіцяв провести об'єднання української церкви з римською. Одержав, що правда, королівську корону (коронувався в Дорогичині, 1253. р.), але допомоги не діждався, тому й кинув думку про унію. Цю думку підхопив митрополит Григорій Цамвлак, що був із роду болгариним. За нього та за його попередника, митрополита Кипріяна, скріпилися південно-слов'янські впливи на Україні. В XIII. і XIV. в. в. розвинувся в Сербії й Болгарії живіший літературний рух. У Сербії припадає це оживлення на часи панування Степана Душана, в Болгарії на часи патріарха Евтимія. Ці сербські й болгарські впливи йшли головним чином через чернечу республіку на Атосі, де була багата грецька й слов'янська книгозбірня. Очевидно обидва названі митрополити, що були болгарами, подбали про закріплення тих впливів. Один із них, а саме Григорій Цамвлак, їздив на собор у Констанції та бажав привести до об'єднання українську церкву з Римом. Нову уніятську спробу зустрічаємо в змаганнях митрополита Ізидора, що в 1439. р. був у ферарсько-флорентійському соборі. Цікаве, що хоч нехить до латинників серед українців була давно, як засвідчують це деякі перекладні й оригінальні пам'ятники, та хоч цю нехить підсилювали грецькі впливи, думка про релігійну унію на Україні дуже часто виринала.

В 1476. році київський митрополит Мисаїл написав послання до папи Сикста IV. з проханням прийняти українців під опіку. Автор просить папу, щоб не вірив тим, що кидають наклепи на українців, запевняє його про свою прихильність до папського престолу та просить об'єднати українську церкву з римською. Свое послання пише вибагливим стилем, прикрашуючи його різними вишуканими зворотами. Видав цей твір пізніше Іпатій Потій на доказ, що вже перед ним були уніятські змагання на Україні.

Литовсько-руські літописи. Литовські князі розпочали в XIV в. боротьбу з татарами. Відбирали у їх одну за другою українські землі й прилучали до своєї держави. Так за Ольгерда (1341—77.) й Любарта (пом. 1384.) велика частина українських земель увійшла в склад Литви. Литовські князі «старини не рухали, новини не вводили». Приймали вони віру українців, їхню канцелярську мову, письмо, судили за місцевими звичаями. І склалося так, що Литва запанувала над Україною політично, Україна над Литвою культурно. Українська мова стала мовою князівського двору, уряду та мовою вищих, освічених людей. З цієї доби литовсько-української спільноти дійшли такі пам'ятки, як Судебник Казимира, Литовський Статут і *Литовсько-руські літописи*.

Є три окремі групи Литовсько-руських літописів. Збірники першої подають історію литовського народу від другої половини XIV. в. до половини XV. в. В оповіданнях про взаємини між Витовтом і Ягайлом літописець боронить становище Витовта і складає похвалу князеві Витовтові. Друга група литовсько-руських літописів подає оповідання про найдавніші часи Литви казкового характеру аж до часів Гедиміна. Потім іде оповідання про новіші часи, що закінчується короткою хронікою за 1575. р. Третю групу творить кодекс президента суду А. Биховця. Тут літописне оповідання багато живіше, має місцями повістевий виклад.

Ідейні та мистецькі цінності староукраїнського письменства. Твори українських письменників із першої доби розвитку*) української літератури виявляють високу ідейну та мистецьку цінність. Коли йде мова про ідейні обрії найдавніших українських письменників, зокрема про їх етичні та моральні погляди, які висловлюють у своїх творах, то вони в основному збігаються з християнською ідеологією. У великій частині творів з усією силою підкреслена думка про потребу переваги духового світу людини над її матеріальним світом (життєписи, поучання). В інших пам'ятниках, у яких письменники не закликають до якогось окремого аскетичного життя та не обмежуються виключно вузькими закликами до самовідречення й самоумертвювання, — в ясному світлі виступає одна з основних ідей християнзму — ідея активної любови ближнього (Володимир Мономах, ігумен Данило). Поруч із поширенням і закріпленням християнських чеснот, поруч із голосною проповіддю активної любови ближнього — золотою ниткою в'ється у поодиноких пам'ятниках староукраїнського письменства ідея любови до рідного краю, рідного народу, ідея посвяти особистих користей та особистих цілей для добра батьківщини, для української державности («Слово» Іларіона, Паломник ігумена Данила, «Слово о полку»). Правда, в деяких творах аскетичного характеру звеличання таких чеснот, як покора, самовідречення доходить до надмірного насичення й це недооцінювання, а то й понижування людської гідності може робити прикре враження. Але це прикре враження затушовують і усувають приклади високого лицарства та великого героїзму, які знаходимо в «Поученні Володимира Мономаха» (хорообрість на війні, на ловах), літописах (походи Святослава, боротьба Мстислава з Рєдедею, героїзм хлопчини, що пробирається крізь табір печенігів, боротьба отрока з печеніжином) та в «Слові о полку» (хорообрість Ігоря, Буй-Тур Всеволод). Також із мистецького погляду стоять

*) Час усього розвитку української літератури ділять її дослідники для легшого розгляду на поодинокі доби, спираючись на різних фактах, що мали важливе значення в житті народу. Загально ділять історію українського письменства на три головні доби. Перша з них — це доба, в якій літературною мовою була мова чужа: церковнослов'янська. Закінчується вона з кінцем XV. в., коли під впливом важливих історичних подій українська література змінила свій характер. Однією з таких переважних подій було припинення впливів із Царгороду, що в 1453. р. дістався під володіння турків. Друга доба розпочинається з початком XVI. в.

твори староукраїнського письменства на високому рівні. Різноманітність літературних форм, багатство стилістичних засобів, буйна творча уява, образність вислову — все це прикмети, що свідчать про літературний хист та про високу духову культуру письменників. Прийшла широка хвиля татарщини. Пригасло та вкрилося попелом полум'я поетичного надхнення. Пригасло, але не загасло. Повіяв бурхливий козацький вітер із Великого Лугу і продув попелище. Прилинув новий подув із заходу, розбудив у пригаслій пожарині наново іскри, що зайнялися широким полум'ям відродження.

7. Подув із заходу

Зв'язки із західною Європою. Вже в першій добі розвитку української літератури поруч із візантійськими приходили на Україну також західноєвропейські літературні та культурні впливи. Але перемога була ввесь час на боці візантійських впливів. Коли мова йде про зв'язок України з західною Європою, то він не обмежувався тільки родинно-династичними взаєминами, але захопив також торговельні, релігійні та політичні справи. Таке повніше зближення з західною Європою бачимо за часів короля Данила, за митрополита Григорія Цамвлака та за митрополита Ізидора, що після повороту з ферарсько-флорентійського собору проголосив навіть акт об'єднання з Римом. Коли московський князь засудив його на смерть, митрополит Ізидор виїхав до Царгороду, потім до Риму. Зв'язки із західною Європою скріпились у XV. і XVI. в. в. й тоді широкою течією поплили на Україну західноєвропейські культурні впливи, що довели до зміни характер української літератури.

Зміна характеру української літератури проявляється головним чином у мові. Церковнослов'янська мова, що була досі літературною мовою, зближається помітно до живої, народної мови, приймаючи не тільки звукові прикмети цієї мови, але і поодинокі слова й вислови. Крім того позначився в тогочасній літературній мові вплив білоруської мови, польської й латинської. Цю мову, що в ній розвивалася українська література від початку XVI. до кінця XVIII. віку, називають книжною, або слов'яно-українською мовою. Причиною скріплення західноєвропейських впливів, які довели до зміни літературної мови на Україні, були важливі історичні події. В 1389. р. після бою на Косовім полі Сербія підпала під владу турків. У 1393. р. втратила політичну незалежність Болгарія; в 1453. р. турки зайняли Царгород. Усе це причинилося до ослаблення взаємин України з Візантією, Сербією та Болгарією і тим самим зменшило культурні впливи, що досі йшли з тих країн. Поруч подій, що відірвали Україну від візантійських впливів, інші історичні події зблизили Україну з західною Європою. Такими подіями були: об'єднання галицької України з Польщею за Казимира Великого в 1340. році та об'єднання литовсько-українських земель із Польщею за Ягайла в 1386. р. Остаточного об'єднання всіх українських земель із Польщею в одну державу завер-

шила люблинська унія в 1569. р. Всі ці події відкрили Україні вікно на захід, звідки прилинув новий подув.

Гуманізм. — Реформація. Об'єднання України з Польщею та її зближення з західною Європою привели українців до знайомства з течіями, що нуртували тоді в західній Європі, а саме: з гуманізмом і реформацією. Гуманізм — це був напрямок у науці, що орієнтувався на давню класичну старогрецьку й староримську культуру й постав в наслідок ближчого знайомства з пам'ятками цієї культури. В мистецтві поворот до античної культури привів також до відродження в добу ренесансу. На італійській землі було багато скарбів античної культури. Давніше їх недооцінювали. Починаючи з XIV. в., пробуджувалися спогади про світлу минувшину й привели до намагань відновити давню культуру. Знайомство з класичною літературою давніх греків і римлян поширилося ще більше в зах. Європі, після упадку Царгороду. З ляку перед турецькою інвазією візантійські вчені подалися на захід, головним чином в Італію, й привезли з собою твори класичної старовини. В Італії скріпили вони замилювання до тієї старовини, що привело до зміни в наукових зацікавленнях, та до зміни всього життєвого світогляду. Ясний, життєрадісний світогляд давніх греків відвернув виключну увагу людей від Божих речей, якими вони досі займалися. та повернув її на людські справи. Відкрився знов світ людських почувань, героїзму, відслонилася країна краси. Ожили думки про людську природу, розбудився інтерес до громадського ладу. Досі панувала в науці схоластика. Схоластицизм бажав довести правди християнської віри шляхом розуму. Це було завданням схоластики. Гуманізм поставив своїм гаслом свободу дослідів та свободу думки. Перші ознаки цього нового напрямку можна побачити у творах таких італійських поетів, як: Данте, Петрарка, Боккаччо. З Італії широкою хвилею рознеслася течія гуманізму по всій Європі. Українці знайомилися з гаслами гуманізму в італійських університетах, куди часто виїздили сини українських вельмож та в університетах у Празі (постав у 1348. р.) й у Кракові (постав 1364. р.). Видатним гуманістом, твори якого посередньо мали вплив на українських письменників, був Максим Грек, що працював у Московщині. Другим гуманістом був білорус Франц Скорина, який в університеті у Падуї одержав ступінь доктора медицини й філософії та прославився перекладом Біблії на білоруську мову.

Поруч із гуманізмом прийшла на Україну з заходу течія реформації. В 1517. році виступив із релігійними тезами Мартин Лютер, розбурхав ними людські уми і дав початок завзятій, затяжній релігійній боротьбі. Його виступ має не тільки велике значення на церковно-релігійному, але й на літературному полі. Мартин Лютер увів німецьку мову в літературне життя. Писав нею свої писання, перекладав на неї Св. Письмо, складав нею релігійні пісні. Слідом за Лютером пішли його прихильники і повільно, крок за кроком усували латинську мову з літератури та вводили живу, народну. Реформаційний рух у різних своїх видах та відмінах охопив не тільки західну Європу, але також Польщу, Литву

й Україну. Сильніше виступив він у Польщі і Литві, (зокрема ширився тут лютеранізм, кальвінізм і соцініанізм, чи аріянізм), слабше на українських землях, де захопив у першу чергу найвищі верстви громадянства. Значення реформації в культурному житті українського народу полягає в тому, що вона висунула потребу вищої освіти та кращого улаштування шкіл. Крім того під впливом реформації виступає щораз виразніше намагання наблизити літературну мову до народної мови, зробити її доступною для найширших кіл громадянства.

Друкування книг. Великий вплив на літературне життя мав новий технічний винахід — друкування книг. Винахід Івана Гутенберга збільшив книжкову продукцію, вплинув на поширення освіти. Перші книжки в церковно-слов'янській мові, кириличним письмом надрукував Швайпольд Фіоль у Кракові в 1491. р. Були це літургічні книги. За це осудили його в прихильності до православія і покликали на суд краківського єпископа. Тоді Швайпольд Фіоль утік на Угорщину. На початку XVI. в. друкував книжки Франц Скорина у Празі, починаючи від 1517. р., і у Вільні з 1525. р. Видання Скорини, до яких він узявся з добрим наміром послужити своїй батьківщині, поширилися не тільки в Білій Русі, але й на Україні.

На Україні перший поширив друкарську справу Іван Федорів, або Федорович. Був він родом із Московщини. Разом із Петром Мстиславцем заложив був у Москві друкарню і став друкувати книги. Але московські монахи, що мали гарний заробіток із переписування книг, з ляку перед можливістю втратити прибутки, намовили народ, що друк книжок — це чари. Підбурений народ спалив друкарню і самим друкарям грозив смертю. Федорович і Мстиславець, рятуючи життя, втікли на Білорусь. Тут Федорович, за допомогою литовського гетьмана Григорія Ходкевича, заложив друкарню в Заблудові близько Білостоку. На цю ціль одержав від гетьмана Ходкевича окреме село. Мстиславець перенісся до Вільна, де заложив друкарню за допомогою багатих міщан, Мамоничів та Заріцьких. Але недовго довелося Федоровичеві перебувати в Заблудові. Гетьман Ходкевич почав недомагати здоров'ям і, маючи «болі голови», про які говорить Федорович, не багато турбувався друкарським ділом. Тоді Федорович помандрував до Львова, де на Підзамчі заложив нову друкарню в 1573. р. Рік пізніше (1574.) надрукував Апостола з передмовою, в якій згадав про тяжкі зусилля, труди й турботи в своїх змаганнях «духовне зерно по світу розсівати». Але й у Львові тяжко йшло діло. Федорович залишив друкарню, виїхав до Острога і там надрукував у 1581. році знамениту Острозьку Біблію. Після того вернувся до Львова і тут закінчив життя. Його друкарню купив єпископ Гедеон Балабан і вона стала основою друкарні Ставропігійського Братства, що віддало її управу Михайлові Сльозці.

Слідом за друкарнями львівською та острозькою постали продовж XVI. і XVII. в. інші друкарні не тільки в містах, напр. в Києві, Рогатині, але також по селах: в Почаєві, Евю, Стратині, Кутейні, Крилосі, Угерцях.

Переклади св. Письма. Нові впливи й нові обставини життя, зокрема свіже зацікавлення релігійними справами та питаннями, виявилися в ряді перекладів книг св. Письма на мову, зближену до народної, чи т. зв. «посполиту». До найцінніших перекладів належить **Пересопницька Євангелія** з 1556—1561 рр. Назва її походить від монастиря в Пересопниці на Волині. Переклад виконав Михайло Василевич, син сяниського протопопа, за допомогою архімандрита Григорія та з доручення княгині Анастасії Заславської, «для лепшого виразумлення людю християнського посполитого». Пересопницька євангелія, від якої не вагається дехто розпочинати другу, чи середню добу в розвитку українського письменства — це пам'ятник великої цінності, не тільки з погляду на мову, дуже близьку до тогочасної народної мови, але також із погляду на її мистецькі цінності у викинченні, на заставки, ініціали, мініатюри. Шкода тільки, що оригінал затратився, а збереглися тільки відписи. Крім Пересопницької Євангелії, в якій помітні чеські впливи, були ще переклади євангелій Валентина Негалевського й білоруса Василя Тяпинського та ряд євангелій з поясненнями, або «учительних».

Зразок мови з Пересопницької Євангелії (в сьогодиньньому правописі):

...А коли вхожали до ніякого села, стрічали его десять мужей прокажених (трудоваших), которі то здалека стоячи, голосом великим закричавши, рекли: Ісусе учителю, змилуйся над нами. Которих то он коли уздрів, рекл ім: пойдіте а уважітеся священником. А коли они шли, сталося, іже сут очищені. Але един з них, коли узрїл, іже єсть очищен, вернувся, з великим голосом хвалячи Бога, і пал на лиці своєм недалеко от ног его і дяковал ему. А то бил самарянин. Отто видїл Ісус і рекл: А чи не десять їх очистилось? А де ж єсть їх девять?

Завіщання Загоровського. Нові думки й нові гасла, що приходили на Україну із західної Європи, не відразу приймалися. Тільки повільно, з трудом усували опір давніх традицій та навичок. Дехто намагався погодити старовину з новиною, давні, зкорінені навички з новими вимогами життя. Такою людиною був волинський вельможа, брацлавський каштелян **Василь Загоровський**, що в 1576. р., в час нападу татарів на Волинь, став із ними до боротьби і дістався в їх полон. Коли втратив надію на визволення, написав у полоні заповіт для своїх дітей. *Заповіт* дуже цікавий. Загоровський бажав, щоб його діти не кидали своєї батьківської віри, все ж таки рад був їм дати кращу, західноєвропейську освіту. В тім напрямі подав у своєму завіщанні ряд вказівок для своєї дядини, яка мала зайнятися вихованням двох його синів.

У завіщанні прохає дядину, коли його сини матимуть по сім літ, дати їм розумного й чесного дяка, щоб їх учив «рускої науки в писме светом». Потім, «коли їм Бог милосердний дасть в своем язiku руском в писме светом науку досконалюю», велить їм дати бакаляра, що навчив би їх латинської мови. Потім радить їх віддати на службу в такі місця, де виховувалися б у чеснотах. Автор бажав, «аби не нехтували своїм українським письмом і розмовою українськими словами та звичаями чесними українськими, а найбільше своєю вірою, до якої їх Бог призвав і в ній сотворив їх для цього світу»... Каже молитись, постити, стерегтись ересі.

Вкінці, коли схотять женитися, радить їм не глядіти ні на красу суджених, ні на славу чийогось вельможного дому, ні на маєток, тільки на релігійність та характерність майбутніх жінок.

Острог, як культурний осередок. Після прилучення всіх українських земель до польсько-литовської держави за т. зв. люблинською унією 1569. р., життя на них підпало змінам. Передусім наступила корінна зміна суспільних відносин. Привілейованою верствою стала шляхта й їй одній належали всі права. Міщанство обмежено в правах, селянство віддано під повну владу панів. Наступив жажливий процес закріпачення селянства. Поруч з цим ішли й інші зміни. Православна церква мусила зійти зі свого давнього становища, уступила місце державній, католицькій релігії і стала хилитися до занепаду. На Україну повною течією поплили польські й західно-європейські культурні впливи і захопили непереможною силою верхи українського громадянства.

Зміни, що відбувалися в житті українського народу, занепад православної церкви, перехід верхів на протестантизм, або католицизм, колонізаційний рух, брак шкіл, недостача освіти — все це тривогою наповнювало серця тих людей, що прив'язані були до православної віри, до давніх традицій, до своєї народности. На захист православної церкви, її становища виступили спочатку деякі вельможі. Вони з сумом дивилися на занепад освіти й старалися запобігти цьому. В різних місцях вони кинулися до праці, закладаючи школи, підтримуючи наукових робітників, підсилюючи літературне життя. До ряду таких вельмож належав гетьман Григорій Ходкевич, що в своїй маєтності, в Заблудові, дав захист Федоровичеві і грошевими засобами підтримував його друкарню. Також князь Андрій Курбський, що втік із Московщини перед Іваном Грозним, утворив у Миляновичах на Волині центр наукового руху. Курбський поширював письма Максима Грека, займався перекладами грецьких творів, вступав у взаємини з визначними людьми на Україні й Білій Русі, листувався з ними (м. ін. з князем Костянтином Острозьким), заохочував їх триматися своєї віри, радив не захоплюватися чужою культурою. Третім таким огнищем був двір князя Юрія Слуцького в Слуцьку на Білій Русі.

З усіх українських магнатів найбільші заслуги для української культури мав князь **Василь Костянтинович Острозький**, син князя Костянтина Івановича Острозького, київський воєвода, власник велетенських земельних просторів, споріднений із найвизначнішими родами в Польщі. В наслідок його щирої опіки Острог став вогнищем наукового й культурного життя. В 1570-их роках поставала в Острозі на зразок польських академій вища школа, яку сучасники звали »тримовним ліцеєм«, бо вчили в ній трьох мов: грецької, церковнослов'янської й латинської. Звали її також »Грецькослов'янською Академією«.

При школі згуртувалися письменники й учені, що склали рід наукового товариства. Належали до нього Герасим, Смотрицький, Василь Суразький, Дам'ян Наливайко, Архидиякон Кипріян і чужинці: Ян Лятос, Христофор Філалет, Кирило Люкаріс, Никифор.

В острозькій школі вчився й виховувався пізніший гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

Найважливішим ділом цього вченого гуртка було видання *»Острозької Біблії«*, яку видрукував Іван Федорович. Острозька Біблія — це наслідок довгої й серйозної праці. З доручення князя Острозького добули грецькі тексти й слов'янські переклади, порівнювали різні джерела й тільки на основі довгої підготовчої праці приступили до видання цього знаменитого твору. Друк закінчено в 1581. р.

Львівська братська школа. Пориви окремих вельмож до творчої праці з метою відродження рідної культури тривали недовго. Українські пани йшли туди, куди їх тягнули почесні, достоїнства, впливи, уряди та блиск західної культури у всіх її формах. Навіть рід князів Острозьких не вдержався при давній вірі й народності. Вже сини князя Острозького прийняли католицьку віру і слідом за тим перейшли в польський табір. У тій хвилині, коли український народ утратив надію на допомогу своїх верхів, взялося за працю на користь національної культури свідоме міщанство, що почало організовувати свої сили щораз доцільніше й краще. В цій організації сил міщани користувалися укладом церковних братств та цехових організацій. Братства були спочатку товариствами суспільно-релігійного характеру, що мали на меті займатися ділами християнського милосердя. Утримували приюти для вбогих, шпиталі для недужих, улаштовували похорони, братські богослужіння. З часом братства поширили свою діяльність, стали займатися справами освіти й культури, закладали школи, бурси, друкарні. Таким чином поклали основи для відродження української культури.

Ініціатива щодо організації братств і їх праці вийшла із Львова, де постало найдавніше братство при церкві св. Успенія (Волоській). Перші відомості про це братство маємо з 1463. р. В 1586. р. братство одержало від антиохійського патріярха Йоакима окремі права. Права братства закріпив і поширив царгородський патріярх Єремія. Братство дістало права ставропігії, тобто безпосередньої залежності від царгородського патріярха, право зверхності над іншими братствами, право заснування власної школи та бурси. Зовнішньою ознакою привілеїв ставропігійського братства був трираменний хрест, що його братство прибило на воротах своєї домівки.

Львівське братство заснувало школу та при допомозі єпископа Гедеона Балабана викупило друкарню, яку Федорович заставив був жидові. Львівська братська школа мала найбільшу повагу між усіма братськими школами в перших часах їх розвитку. Дала вона найкращих наукових робітників. Завдяки львівській школі та діяльності її вчителів — Львів вибився поруч Острога, як осередок наукового життя. У львівській школі вчили визначні сили: елєасонський єпископ Арсеній, що в 1591. р. видав граматику грецької мови п. н. *»Адельфотес«*, два брати Тустановські: Лаврентій Зизаній і Степан Зизаній, Кирило Транквіліон Ставровецький, Юрій Рогатинець та інші. Школа мала на меті релігійне та моральне піднесення громадянства. До школи ходили діти всіх

станів та займали місця відповідно до успіхів у науці, а не до суспільного чи маєткового становища батьків. Характер школи був, отже, демократичний. Вчили грецької мови, церковно-слов'янської, граматики, реторики, діалектики, частково філософії, поезики й історії. Від 1592. р. одним із головних предметів стала латинська мова. З 1630. р. стала школа занепадати.

Культурна праця в Києві. З початком XVII. в. забрав голос у справах української культури — Київ. Довгий час він тільки прислухувався до того гомону, що йшов уже по українській землі. Живіший культурний рух розбудив у Києві Єлисей Плетенечий. Походив із села Плетенич у Галичині з шляхетського роду. На сороковому році життя став архимандритом у Пинському Ліщинському монастирі. В 1599. р. вибрано його архимандритом Печерського монастиря в Києві. Було це становище одно з найвищих серед православних. Плетенецький займав його впродовж 25-ох літ, аж до своєї смерті в 1624. р. На становищі архимандрита Печерського монастиря поклав Плетенецький великі заслуги. Зайнявся перебудовою монашого життя і згуртував при монастирі людей з широкими науковими інтересами. В 1615. р. закупив друкарню, що її Гедеон Балабан заложив був у Стратині, й розпочав видавання книжок у великих розмірах. Для потреб друкарні заложив також фабрику паперу в Радомишлі. Гурток учених, що зібралися при Плетенецькій, розпочав плідотворчу й живу діяльність. Працювали в тому гуртку: Захарій Копистенський, пізніше наступник Плетенецького на становищі архимандрита Печерського монастиря, Памва Беринда, Тарас Земка, Лаврентій Тустановський. Так Печерський монастир знов став важливим культурним осередком.

Поруч нього постає в Києві на початку XVII. в. у другому місці на Подолі, важливий культурний осередок, завдяки щедрому запису жінки мозирського маршалка Гальшки Гулевич-Лозчини. В 1615. році «з любови й прив'язання до українського народу» записала вона свої спадкові посілості — двір і площу на Подолі православним на різні релігійні й культурні цілі. Незалежно на Подолі постало братство, що об'єдналося з фундацією Гулевичівної й розвинуло широку діяльність. До братства вписалося багато священиків, шляхтичів, міщан, вписався цілий літературний гурток. Вступив до Богоявленського братства також гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний із усім запорізьким військом. Таким чином неначе брав братство під свою окрему опіку.

Значення братства зросло ще більше, коли затвердив його й поблагословив патріарх Теофан, що в 1620. р. був на Україні. При братстві постала школа раніш, ніж школа при Печерському монастирі. Першим її ректором був Йов Борецький, пізніше київський митрополит. Вже в перших роках свого існування стала вона кріпкою основою православ'я, гордощами й надією православних.

Могилянська колегія. Школу при Печерському монастирі заложив Петро Могила, який в 1627. р. став архимандритом монастиря. З цієї пори Печерський монастир ішов навізаючи з Богоявленським братством у культурній праці для свого народу.

Петро Могила був сином воєводи Симеона. Родився в 1597. р. Вчився заграницею, в Парижі. Неспокійні політичні відносини в його батьківщині примусили його кинути рідний край і удалися на двір Жовківського. В 1621. р. брав Могила участь у боротьбі з турками під Хотиним. У 1625. р. поступив, як чернець, до Печерського монастиря, де через два роки вибився на становище архімандрита. Могила бачив, що православні не дорівнюють католикам освітою й рішив запобігти лиху. Задумав заснувати школу, яка була б своїм характером православною, але не уступала б з наукового погляду заграничним школам і польським колегіям, яких щораз більше поставало не тільки в Польщі, але й на українських землях. Почав з того, що вислав талановитих молодих людей на заграничні студії. В 1631. році заснував при Печерському монастирі колегію, надаючи їй характер західноєвропейських шкіл і з перевагою латинської мови. Першим ректором новозаснованої школи був Ісая Трофимович Козловський. Під натиском загальної думки громадянства згодився Петро Могила об'єднати свою школу із школою Богоявленського братства на Подолі й переніс її туди в 1632. р. Керма школи залишалася в його руках. Коли в 1633. р. Могила став київським митрополитом, у його руках опинилася керма всього культурного руху в Києві. На зразок київської колегії заложив Могила також подібні латинські школи в Вінниці й Крем'янці. Час навчання в Могилянській колегії тривав сім, а то й вісім літ. Поодинокі класи звалися: інфіма, граматика, синтаксима, поетика, реторика, по чім ішли два або три роки філософії. Головними предметами навчання були латинська мова, грецька, церковнослов'янська, польська. З інших предметів учили: поетики, красномовности (реторики), мистецтва, ведення схоластичної дискусії, або діалектики та філософії. Навчання діалектики мало на меті виробити метких і справних оборонців православної віри; навчання реторики мало підготувати добрих проповідників, що могли б своїм проповідничим хистом дорівняти єзуїтам. Могилянська колегія, що в 1701. р. стала академією, розсівала проміння науки й освіти широко по українських землях і далеко поза їх межами: в Сербії, Волощині й Московщині. Перед смертю записав Могила на школи великий маєток. У заповіті залишив ось які знаменні слова: »Ще поки став я архімандритом Печерського монастиря, бачачи, що занепад віри й псбожности серед народу походить від повної недостачі в нас освіти та школи, дав я обіт Богові весь мій маєток обертати почасти на відбудову зруйнованих божих храмів, від яких залишилися нужденні руїни, почасти на заснування шкіл і закріплення прав і вольностей українського народу».

Оборонцем латинських колегій, які завдяки Могилі постали на Україні, став один із найближчих Могили людей, пізніший його наступник на київським митрополичім престолі, що сміло взявся до боротьби з наступом московського уряду на права української церкви, — Сильвестер Косів. Написав він твір п. н. »Ексегезіс«, де виказував, якою конечною, необхідною життєвою потребою є для українців знання латинської мови та здобуття західноєвропейської освіти.

8. За Церкву і народність

Писання релігійно-морального й наукового характеру. Від другої половини XVII. в. у зв'язку із загальним національним пробудженням українського народу живіше розвивається й літературна праця. Школа й друкарні, що щораз густішою сіткою вкривали українські землі, спричинилися до кращого розвитку літератури. За змістом літературні твори, що появились впродовж XVII. й XVIII. в., можна поділити на писання релігійно-морального й наукового характеру, полемічні, проповідні, віршові, драматичні й повістеві. Крім цього розвинулася мемуаристика та письменство історично-національної традиції (козацькі літописи).

Велику частину творів, що виходили з українських і білоруських друкарень, становили твори релігійно-морального й наукового характеру. Всі вони мали на меті затримати православних при давній вірі й давній народності, спричинитися до наукового закріплення й устійнення правд православної релігії. Появлялися нові видання богослужбових книг, нові переклади писань святих отців церкви, здебільшого сперті на західних критичних наукових виданнях. Так із доручення Петра Могили, вийшло нове видання *Тр е б н и к а*, що узгіднив церковні обряди й богослужіння; з його ініціативи вийшла збірка молитов та повчань для студентів п. н.: *»Антологія»* та знаменитий катехизм — *»Православное ісповіданіє віри»* ректора київської школи Ісаї Трофимовича Козловського. Дуже помітним теологічним твором був *»Літос»*, що його зв'язують з іменем Петра Могили. *»Літос»* або *»Камієй»* — це збірна праця київських учених, що гуртувалися при Петрі Могилі. Твір вийшов під псевдонімом Евсевія Пімена в польській мові, як відповідь на твір Касіяна Саковича п. н. *»Перспектива»*. У *»Перспективі»* виступив Сакович після свого переходу на римокатолицизм із їдкою критикою православної віри, неполадків у церковному устрої та в житті православного духовенства. Йому у відповідь видали православні *»Літос»*, у якому вияснено православні богослужіння, тайни, обряди, пости й свята. Підручником теологічних наук для священників було *»Зериало богословія»* Кирила Транквіліона Ставровецького, що був учителем у львівській братській школі, а потім архимандритом у Чернігові. Ставровецький був також автором збірки віршів п. н. *»Перло многоцінное»*.

Православні берегли свою віру і церковнослов'янську мову, як таку, що була неначе зовнішньою ознакою православ'я, його найтравкішою й найпевнішою основою. З цієї причини одним із головних предметів шкільної науки по тогочасних братських школах була церковнослов'янська мова. З'явилася потреба видання граматики цієї мови. Першою була граматика, що появилася в Вільні 1586. р. В 1591. р. єпископ Арсеній склав граматику церковнослов'янської та грецької мови п. н. *»Адельфотес»*. Новий підручник граматики цієї мови дав Лаврентій Зизаній Тустановський в 1596. р. До граматики додав він короткий словник, у якому пояснив церковнослов'янські слова народною мовою. Одначе найкращим і найціннішим підручником церковнослов'янської мови був підручник

Мелетія Смотрицького. *Граматика Смотрицького*, надрукована в Єв'ю 1619. р., довгі часи була основою навчання й знання церковнослов'янської мови не тільки на Україні, але також у південнослов'янських краях та Московщині. Словник церковнослов'янської мови склав на основі словника Лаврентія Зизанія Тустановського чернець Памва Беринда в 1627. р. Ним є «Лексікон славеноросскій і імен толкованіє».

Відгомін релігійних суперечок. Багатий відділ письменства цього часу заповнює полемічна література, в якій відбилися сильним відгомонам гарячі релігійні суперечки перед релігійною унією та після її прийняття. Після спроби Мисаїла нову спробу зробив київський митрополит Йосип Болгаринович 1500. р., але також без успіху. Нову акцію розпочали єзуїти, яких спроваджено до Польщі 1564. р. Спочатку завданням єзуїтів було працювати для піднесення католицької віри та поборювати протестантизм. Згодом виступили вони також в боротьбі з православ'ям. Деякі з них, як Венедикт Гербест та Петро Скарга (останній у творі «О једно́ści kościoła Bożego...») вказували на неполадки в житті православної церкви та закликали до об'єднання з Римом. Своїми писаннями прокладали вони шлях Берестейській Унії. Унія в Бересті, яку деякі українські владики заключили з Римом, була наслідком невідрадних явищ у житті православної церкви, занепаду моралі серед православного духовенства й недостачі освіти. З другого боку манили також православних владик перспективи культурних користей та особистих матеріяльних вигод, всімалося можливість приступу до тих сфер впливів, доходів і почестей, які дотепер були для них майже недоступні. Унія прийшла трохи пізно, коли багато українських визначних родів опинилося вже в католицькім таборі. Перша постанова про унію була складена в Белзі 1590. р. Підписали її ось ці владики: львівський Гедеон Балабан, дуже вражений тим, що патріярхи віддали його під владу львівського братства, — луцький Кирило Терлецький, холмський Діонісій Збіруйський і турівський Леонтій Пелчицький. Владиками, що за рік перед собором у Бересті підписали в Римі заяву приєднання до унії, були володимирський та берестейський єпископ Іпатій Потій та луцький єпископ Кирило Терлецький. До них приєднався також митрополит Михайло Рагоза, що в 1596. році скликав собор до Берестя. На соборі наради відбувалися так, що окремо радили католики й уніяти, які урочисто проголосили унію з Римом, окремо православні, які разом із князем Костянтином Острозьким запротестували проти унії.

Всі ці релігійні питання і суперечки знайшли свій вислів у полемічних творах. До найцікавіших і найцінніших писань, що вийшли перед Берестейською Унією, належить твір *Г е р а с и м а Д а н и л о в и ч а С м о т р и ц ь к о г о* п. з. «*Ключ Царства небесного*», що вийшов у 1587. р. Твір Г. Д. Смотрицького є дотепним, іронією навіяним протестом проти реформи календаря. Реформу провів у 1582. р. папа Григорій XII., відкидаючи давній Юліянський календар. Проти реформи, нарешті з астрономічного погляду вповні виправданої, виступили організовано протестанти, пра-

вославні й навіть деякі католицькі кола. До ряду завзятих противників календарної реформи належав також краківський астроном Ян Лятос, що своєю критикою наразився корпорації краківських професорів та знайшов захист в Острозі. Поруч із справою календаря, найважливішими справами, що поділяли і роз'єднували православних і католиків та були предметом їх завзятих суперечок були догми про походження св. Духа, про верховну владу папи, чистилище та справа цілібату духовенства. В 1588. р. вийшов твір Василя Суразького п. н. *«О единой истинной православной вірі»*, популярний під назвою *«Книжица»*. Після берестейської унії літературна полеміка оживилася, приймаючи частково інший, більш актуальний характер. По обох боках помітне намагання довести, що тільки наради того табору, в обороні якого з'явився твір, були законні й правосильні. Так зараз по берестейським соборі появилось з боку православних коротке звідомлення з його нарад. Після того виступив Петро Скарга з твором: *«Synod brzeski i jego obrona»* в 1597. р. Твір Скарги вийшов також українською мовою. У відповідь Скарзі появився *«Апокрізіс»*, твір, що викликав велике розголошення. Його автор, здається, протестант, виявив у ньому широке знання, бистрий погляд та безсумнівний літературний талант. Сховався під псевдонімом Христофора Філалета. До боротьби з ним став Іпатій Потій, видаючи в 1599. р. *«Антіррезіс»*. Іпатій Потій був головним творцем берестейської унії. Походив із сенаторської родини. Вчився в німецьких колегіях. Займав становище володимирського й берестейського єпископа. По смерті Михайла Рагози став митрополитом у Києві. З намаганням підготувати громадянство до своїх унійних змагань видав уже в 1595. р. *«Унію»*. Крім *«Унії»* участь у літературній полеміці засвідчив іще творами: *«Антіррезіс»* та *«Гармонія»*.

Мелетій Смотрицький. Споміж письменників, що брали участь у релігійній полеміці, вибився силою таланту, висловом палкого, гарячого почування на одно з перших місць М е л е т і й С м о т р и ц ь к и й. Був сином діяча острозького гуртка, Герасима Даниловича Смотрицького. За молодих літ учився разом із сином вельможі, князя Соломирецького, в заграничних, німецьких університетах. У 1610. році виступив під псевдонімом Теофіля Ортолога з твором польською мовою п. н. *«Тренос»* (*Θρήνος, to jest lament jedynej apostolskiej wschodniej cerkwie*). Твір постав під враженням удару, що його завдали унії православним відібранням монастиря св. Трійці у Вільні. В сильних та поетичних словах дав Смотрицький у *«Треносі»* образ упадку православної церкви, якої плач потряс до глибини серця православних, схвилював їх думки й почування. З приводу переходу православних у католицький табір — голосить православна церква ладом похоронних голосінь: *«Горе мені бідній, горе нещасливій, пограбованій, позбавленій усіх моїх маєтків, обдертій із шат моїх на прилюдну ганьбу мого тіла й обтяженій невиносимими тягарями! Руки мої в оковах, ярмо на ший, пута на ногах, ланцюг на крижах, над головою вогонь негасимий; з усіх боків крики, страх, переслідування! Колись гарна й багата — я зогиджена і вбога! Колись була*

королевою, любленою всім світом, тепер усі гордять мною і знущаються. Все, що живе, — народи і всі люди землі, приступіть і послухайте голосу мого! Довідайтесь, чим була я давніше, і дивуйтеся!... Родила я дітей і виховала, а вони відмовилися від мене та приложили руку до мого упадку. Чому сиджу тепер, як одна з вдів, що ридають, — колись володарка сходу й заходу, півдня і північних країн? Удень і вночі плачу і сльози, як річні потоки, котяться по моїм обличчі й нема кому потішити мене — всі повтікали від мене».

Завдяки ось таким повним розжаленого почування, розпучливої скарги, гірких докорів, сильним словам та образам уважали православні «Тренос» своєю улюбленою книжкою, залишали дітям, як дорогу спадщину, веліли класти з собою в могилу. Схвилював також «Тренос» і католицький табір. З відповіддю виступив Петро Скарга. Після видання «Треносу» Смотрицький постригся в ченці і став єпископом у Полоцьку. Після вбивства Йосафата Кунцевича виїхав Смотрицький у далеку подорож, в час якої прийняв у Римі унію. В обороні унії після повороту на Україну пише «Апологію» в 1628. р. польською мовою. «Апологія» викликала нові полемічні писання з боку православних, а саме «Аполею» Йова Борецького та «Антідотум» Антона Мужилівського. Хоч на соборі в Києві відрікся Смотрицький «Апології» та поглядів, що їх там висловив, умер уніятим в 1633. р.

Іван Вишенський. У релігійній полеміці брав також участь Іван Вишенський, що був без сумніву найоригінальнішим письменником в середній добі розвитку української літератури. Був родом із Судової Вишні в Галичині. За молодих літ жив в Острозі. Потім помандрував на Атонську гору. Атонська гора була після упадку Царгороду головним осередком, звідки українці могли ще дістати засоби давньої книжності. На Атосі було багато слов'янських монастирів, між ними монастир Руссікон, у якому жили українські монахи. З Атонської гори приходили також часто ченці на Україну: просили жертв, приносили книжки. Іван Вишенський вів на Атонській горі суворе, аскетичне життя. Цей його образ, як суворого аскета, що не любить світу та тікає від його приман, знайшов відбиток в ряді його творів. В одному з них, а саме в розмові аскета з діаволом, останній ось як характеризує тогочасний йому світ: «Всі впали й поклонились славі, царству, красоті й любові цього теперішнього віку, над яким я паную. Від найстарших і до останніх, від названих духовників й до простих, від властей і до підручних, усі полюбили той меч, блиск і строкатість краси царства мого світового, яке я колись на горі Христові відкрив і показав, і всі люди сьогодинського віку до цього мого царства розум, думку, любов сердечну та всю силу тілесну прив'язали, приліпили та приспоїли так міцно, що їх тільки смерть, наслана Богом, від любови мого царства розлучити може, а більше нічого-сінько...» («Обличеніє діавола миродержца і прелестний лов его...»). У 1605. р. відвідав Вишенський Україну й жив у свого приятеля, Йова Княгиницького, що дав початок Скитові Манявському. По-

тім вернувся на Атонську гору, де перебував до своєї смерті (приблизно 1620. р.).

З Атонської гори Вишенський слав на Україну свої сильні, гучні послання з гарячими, пристрасними закликами не кидати батьківської віри. Таких послань написав близько двадцяти, адресуючи їх до князя Острозького, до братств, владик і до всіх українців. Гострими, дошкульними словами докоряв він владикам, що своїм життям принесли неславу православній церкві, рішучим, безоглядним тоном картав єпископів і панів за знушання над простим народом: «А бідні піддані день і ніч на вас працюють і горюють. А ви, висавши їх кров і зусилля, повні мішки грошей напихаєте». Сміло підніс він голос в обороні закріпаченого люду, робочих рабів, що «з однієї миски поливку або борщик хлещуть»..., і доводив, що в них так само — людська гідність, що вони так само хочуть жити й мають право жити, як інші люди («Послання к утекшим от православія єпископом»). Крім релігійної нетерпимости, завзятого релігійного фанатизму та щирого демократичного почування характеризує Вишенського також його виразна нехоть до західноєвропейської освіти й до тих шкіл, у яких учать грецької й латинської мови та читають твори грецьких філософів: Платона, Аристотеля. («Поради о очищенію церкви»). Вишенський бачив, що у суперечках та змаганнях з православ'ям його противники спираються на здобутки західноєвропейської науки, які використовують. В цьому й причина його неохоти до західної Європи. Виступав також Вишенський проти народних звичаїв та обрядів, вбачаючи в них останки давнього поганства. Духовенству радив проповідувати живою мовою, однак не радив перекладати на неї книги св. Письма, бо вважав, що церковнослов'янська мова Богу наймиліша.

Послання Івана Вишенського робили на його сучасників велике враження. Великий мораліст умів примусити земляків задуматись над недомаганнями церковного та громадянського життя і будив у них голос сумління. Постійний тон живого подразнення й розжалення, гострі докори, упізнання, острого, погрози, картання; то знову гарячі заклики, благання й прохання — все це надавало писанням Вишенського якогось пророчого характеру, ворушило почування, хвилювало уяву. Також і стиль Вишенського — оригінальний, пристрасний, бурхливий, часто забарвлений сатиричною насмішкою, багатий на своєрідні образи, мовні новотвори, порівняння, запити, дразнив, хвилював, грав на нервах. Про Івана Вишенського та його твори залишив цінну наукову працю Іван Франко, в якій зайнявся висвітленням його думок та поглядів. Крім цього відтворив він іще постать Івана Вишенського в мистецькій поетичній візії, у поемі *«Іван Вишенський»*.

На початку її описує поет Атонську гору, що, неначе зелена піраміда, підноситься понад хвилі синього моря під безхмарним небом. Розбиваються об неї в срібних бризках хвилі, а на її верхах гірські хребти, «вкованим покриті лісом, вічну тиху пісню грають у задумі без кінця». Але гора лілїмає. Не чути там ні гамору, ні крику. По оселях і хатках, що розкинулися на чудових галявинах — глибока тиша. Як тінь, ворушаться там постаті

понурих монахів із худими обличчями й непритомним, сонним видом. Але ось однієї днини в усіх монастирях дзвонять дзвони. Котяться по горах їх металеві ридання. Чи це самотній скитник помер у скиті? Чи чернець у келії, чи який достояник, ігумен? Ні, дзвони голосять, що один із монахів кидає світ і ховається у недоступній норі, вибитій у скелі.

Глянь, у скелях височенних,
У стрімких гранітних стінах,
Що над морським валом висять —
Чи там гнізда ластівок?

Ні, це печери для аскетів. До однієї з них ченці відводять Івана Вишенського в супроводі похоронних співів.

Идуть монахи бородаті
у фелонах-багрянницях,
знов монахи бородаті,
босі, в простих сіряках.
Серед них дідусь похилий,
зморщений, сивобородий,
в сіряці на голім тілі,
хрест березовий несе».

Від моря віє вітер і розвіває білу старечу бороду. Похід затримується на крутім скельнім урвищі. Внизу видно печеру. »Не дійти туди ногами, ні драбиною не злізти, лиш на шнурі у повітрі долетіти, наче птах«. Прощається з Вишенським ігумен, прощаються всі братчики і на шнурі опускають його у »страшенну глибіню«. Він у печері. Вітає свою нову домівку, тиху пристань по життєвих бурях. Гомін світу сюди не доходить. Рівно пливуть дні за днями. Аж ось раз бачить старець понад входом до печери проблиск життя. У сітях павука забриніла муха. Аскет простягає руку, щоб звільнити муху. Але враз приходить думка, що без Божого хотіння навіть ця мушка не згинє. Іншим разом залітають у печеру сніжнібілі платки вишневого цвіту. Їх запах нагадує Вишенському пишні садки на Україні, рідні селища, що тепер десь скрізь обсіпані білим вишневим цвітом. Але Вишенський силою волі проганяє ці думки про рідний край, здавлює тугу за Україною. Одного дня бачить барку на морі, що простує до Атонської гори. Привиджуються йому в ній козацькі червоноверхі шапки. На другий день у коші з поживою, яку йому раз на тиждень подавали на линві, знаходить він лист.

У листі православні, зібрані в Луцьку, просять його вернутися на Україну і стати їх духовим провідником у тяжких змаганнях. Під впливом цього листа в душі Вишенського йде боротьба. Обов'язок супроти Христа каже йому забути про Україну і він не дає ніякої відповіді посланцям, коли вони стукають до його печери. Але по їх від'їзді родяться в його душі докори совісті, що він для власних самолюбних цілей покинув свій народ у тяжку хвилину його життя, саме тоді, коли цей народ потребує його помочі. Докори ростуть, кріпшають. Вишенський з усією напругою душі молить Бога, щоб зробив для нього чудо й завернув барку, або щоб простелив йому на морі шлях, яким міг би піти і догнати барку. У піднесеній душі здається йому, що Бог вислухав його гарячу молитву

»Він нічого вже не бачив,
тільки шлях той золотистий
і ту барку ген на морі, —
і ступив — і тихо щез».

В обороні православ'я. В писаннях Івана Вишенського знайшла православна віра найсильнішу й найгарячішу оборону. Православ'я боронив Іван Вишенський передусім силою свого гарячого почування й вродженого таланту. З науковими доказами виступили інші оборонці. У 1605. році написав львівський діяч Юрій Рогатинець твір, відомий під назвою *»Пересторога«*. У творі дав погляд на уніятські заходи на Україні і виступав проти верховної

влади папи. »Пересторога« не вийшла друком у свій час. Цікавий твір з того погляду, що автор вбачав причину упадку православної церкви в недостатчі шкіл. »І так то вельми зашкодило українській державі — пише він, — що українці не могли шкіл і наук посполитих розширяти й їх не фундовано: бо коли б були науки мали, тоді через неучтво своє не прийшли б були до такої погибелі. Читаючи польські хроніки, знайдеш про це досить, як поляки українські землі пообсідали, заприятелювавши з українцями й царські доньки свої за них давши, через них свої звичаї вздобні й науку вкорінили так, що українці, увійшовши в зносини з ними, позавидували їх звичаям, їх мові й наукам і, не маючи своїх наук, у науки римські своїх дітей давати почали, котрі з науками й до віри їх при звичаїлися і так науками своїми все українське панство до віри римської привели, що потомки українських князів з віри православної на римську вихрестилися і назвища й імена собі позмінляли, немов би не знали, що вони потомки своїх прабатьків«...

Знаменитою обороною православ'я була також *»Палінодія«* Захарія Копистенського, готова вже в 1622. р. Захарій Копистенський був архимандритом Києвопечерського монастиря. *»Палінодію«* (*»Книгу оборони«*) написав він у відповідь на книжку Льва Кревзи п. н. *»Оборона церковної єдності«*, яку Кревза склав, як догадуються, разом із Йосафатом Кунцевичем. Книжка Кревзи вийшла польською мовою. *»Палінодія«* Копистенського — це вершина усього тогочасного православного знання. *»Про цю книгу знай, читачу, — каже автор, — що вона в ласці Божій з працею великою написана, доказуючи з св. Письма, старого й нового завіту, і з поважних теологів, і з певних авторів, і істориків, що добре річ знали«*. Крім блискучого знання виявив Копистенський у своєму творі об'єктивний спокій і холодну рівновагу духу. Мову оживив приказками, стилем дотепами. Крім цього Копистенський брав участь у різних виданнях, як перекладчик, редактор і видавець.

Проти католиків і уніятів виступили також із полемічними писаннями визначні українські проповідники XVII. в. — Лазар Баранович та Йоанікій Галятовський. Писали вони свої твори в тогочасній книжній та в польській мові. Крім того Галятовський виступав у своїх творах до боротьби з магометанським та жидівським світом. Зокрема відомий є його твір п. н. *»Месія правдивий«*. Генезис цього твору такий. У 1666. р. виступив у Смірні чоловік, що звався Сабета Себі. Подавався він за жидівського месію. Проти нього й проти жидів, що дуже радувалися його появою, виступив Галятовський у творі *»Месія правдивий«*, у якому доказував, що правдивим Месією був Христос.

Намагання православних довести правдивість і святість своєї віри виявилось також у таких творах, як *»Тератургима«* Кальнофойського, де автор із доручення Петра Могили доводив, що і в сучасну йому хвилину діються чуда в Печерському монастирі.

Проповідь. На прикладі єзуїтів бачили православні, яким знаменитим засобом у релігійній боротьбі є проповідь. Це й спонукало їх зайнятися підготуванням добрих проповідників. З цією метою в усіх православних школах поставлено реторику на одному

з перших місць у шкільному навчанні; її завданням було виробити проповідників, що своїм хистом і знанням дорівнювали б католицьким проповідникам. Ці зусилля й дали гарний успіх. У XVII. в. буйно розвинулася проповіднича література і знайшла визначних представників у постатях Лазаря Барановича, Йоанікія Галятівського й Антона Радивилівського.

Лазар Баранович родився близько 1593. р. та жив біля ста літ. Перед його очима пройшов довгий ряд українських гетьманів, від Петра Сагайдачного до Івана Мазепи. Замолоду вчився він у польських єзуїтських колегіях. Педагогічно-наукову працю розпочав досить пізно. В 1650. р. став ректором київської колегії, в 1657. р. чернігівським і новгород-сіверським єпископом за згодою Богдана Хмельницького. Посвячення одержав в Яссах. Його життя припало на бурхливі часи козацьких змагань і ці воєнні настрої знайшли відгомін у заголовках збірників його проповідей: *»Меч духовний«*, *»Труби словес проповідних«*. Але стільки. У самих проповідях не знаходимо натяків на прояви тодішнього революційного руху. І змістом проповіді Барановича є сухі, нецікаві, своєю церковнослов'янщиною далекі від життя. Баранович писав багато. Мав дивний і невинуватий нахил до віршування. Залишив цілу збірку релігійно-моралізаторських віршів *»Lutnia Apollinowa«*.

Всі ознаки схоластичної, далекої від життя проповіді мають також проповіді Йоанікія Галятівського. Галятівський учився в київській школі. Коли Баранович відійшов із Києва на становище чернігівського єпископа, Галятівський зайняв його місце, як ректор київської колегії. Залишив збірник проповідей п. н. *»Ключ разумія«*. Заголовок треба розуміти так, що його збірник відчиняє людям небо, як ключ замок. До проповідей додає поради, як їх складати. Ним є *»Наука або способ зложеня казаня«*. Радить тут автор ділити проповідь на три частини, йдучи зрештою за планом єзуїтських проповідей. Перша частина — це екзордіум, що має подавати пропозицію, тобто, вияснити, про що проповідник думає говорити; друга — це наратив, в якій проповідник проводить свою думку; третя — конклюдія, якою закінчується проповідь. Автор навчає, як зацікавити слухачів, як добирати тему, як будувати проповідь. Ці вказівки дуже цікаві. *»Можеш — говорить він — спонукати людей до слухання, коли чи то в неділю, чи в свято обіцяєш їм на проповіді яку нову річ показати, якої вони не бачили й про яку не чували«*. Посилається на свою проповідь на Покров Пресв. Богородиці, в якій він показав, як Пречиста Діва зважила вогонь, змірила вітер і завершила минулий день.

Автор вчить також будувати проповідь з імені. *»...На святого Василія можеш говорити, що Василій значить: король; і справді, бо він царював над своїм тілом, над тілесними пристрастями і тепер царює на небі«*. Всі ці теоретичні приписи провів Галятівський у своїх проповідях. Показав у них не тільки знання св. Письма та писань християнських теологів і філософів, але також знання історії й мітології. В його проповідях знаходимо інколи відгомін народних вірувань: *»Коли місяць — каже — блідий, буде*

дош, коли червоний, буде вітер, коли білий — буде погода». Є також сліди апокрифів. Мова зближена до народної. Галятовський був також автором збірки оповідань про чуда Пресвятої Богородиці п. н. *«Небо новое»*

Деякі чуда Богородиці відбулися на українській землі, як ось це, що в ньому оповідає про *«Почаївську Богородицю»*.

Почаївська Богородиця. (Уривок із «Неба нового»). Іван Босий із села Почаєва бачив Пречисту Діву Богородицю, як стояла на скелі. Перед нею в покорі схилювся чернець і говорив тому ж Іванові Босому і хлопцям із села Почаєва, які близько тієї скелі пасли вівці, що Пресвята Богородиця стояла на скелі й її стопа є там витиснена. І в тій стопі завжди знаходиться чиста вода, якою вилічуються різні недуги. На тій скелі вимурувана прегарна церква й при церкві славний монастир, обведений довкола муром. Цей монастир в українській землі на Волині від села Почаєва зветься Почаївський.

Антін Радивилівський. Коли Баранович і Галятовський тільки з замишування, принагідно займалися проповіддю, то проповідником — по званню був Антін Радивилівський. Радивилівський був учнем Лазаря Барановича й учився в київській колегії. Залишив два збірники проповідей. Перший із них — на найважливіші свята *«Огородок Марії Богородиці»* з 1676. р., другий *«Вінець Христов»* з проповідей недільних, аки з цвітов рожаних... сплетений» з 1688. року. Помітною рисою проповідей Радивилівського є велика релігійна нетерпимість. Поруч із цим цікаву рису його проповідей становить віра в ворожбу комет та віра в чародіїв, що своїми чарами можуть заподіяти лихо. Подібно, як Галятовський, Радивилівський користувався апокрифічними переказами. Щоб зацікавити людей, вплітав у проповіді народні казки та приказки. Крім того пересипав їх різними прикладами, які вишукував у західноєвропейських збірниках. На заході існували саме такі збірки цікавих оповідань і анекдотів, що їх складали з метою подати проповідникові готовий, пригожий матеріал. До найбільш поширених належали збірники: *«Велике зеркало»* (*«Speculum magnum»*) та *«Римські історії»* (*«Gesta Romanorum»*). Який характер мали ці оповідання, можемо пізнати на прикладах. Так у Радивилівського зустрічаємо оповідання: *«Львина пайка»*.

Одного разу осел, лисиця й лев зав'язали таку спілку, що добичу, яку хтонебудь із них роздобуде, мають ділити поміж себе. Пригодилося роздобути більший улов. Лев, як старший, казав робити поділ ослові. Цей, думаючи, що є рівний левові, розділив добичу на рівні частини. Лев не міг цього стерпіти, кинувся на осла й роздер його. Потім казав ділити лисиці, але вона, як мудрий і хитрий звір, зрозуміла, що осел за свою гордість утратив життя, тому тільки малу пайку собі залишила, віддавши все левові. Лев похвалив її і запитав: «Лисице, хто тебе навчив такої штуки?» Вона відповіла: «Пригода осла»

У проповіді Радивилівського вплетене також оповідання: *«Покаране лакомство»*.

Один лакомий багач загубив мішок із грішми і чимскоріше казав оголосити про свою втрату, обіцяючи нагороду. Якийсь чоловік знайшов мішок і віддав багачеві. Цей перерахував гроші й побачив, що нема одного

дуката. Почав ганьбити бідного чоловіка, правно натискати, щоб віддав дуката. Чоловік виправдувався перед суддею, що віддав гроші так, як їх знайшов із мішком. Суддя побачив лакомство і невдячність багача і так вирішив: »Тому, що багач рішуче впевняє, що в його мішку було триста дукатів, а тут є тільки двісті дев'ятдесят і дев'ять — це ясний доказ, що знайдені гроші не його, а когось іншого. А що ніхто інший до нахідки не признався, суд признає ці гроші тому чоловікові, який їх знайшов і якому принесла їх доля, щоб врятувати його від біди та дати йому їх на віно для доньок«.

Радивилівський найбільше з усіх проповідників намагався своєю проповідь зробити доступною для ширших народних кіл. Одначе назагал проповідь, витворена за вимогами схоластичної науки, подобалася тільки освіченим людям, бо подавала їм відомості з мітології, історії й філософії, натомість не була доступна для широких народних кіл. Не звертали також тогочасні проповідники уваги на умови життя. Прикро вражає в тодішніх проповідях недостача якогонебудь зв'язку з подіями, що потрясли в ту пору життям усього народу, недостача якогонебудь відгону переважних історичних подій. Все ж таки цей, схоластичний напрям довго затримався на Україні. Пізніше занесли його українські вчені Епіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Дмитро Туптало Ростовський у Московщину.

Перелетні птиці. Після довгих, кривавих воєн з'єднав Богдан Хмельницький за Переяславською угодою в 1654. р. Україну з Москвою на основах повної федерації. Устами своїх відпоручників запевнили російські володарі шанувати й зберігати всі давні права українського народу. Але умов не додержували. Почали звільня, систематично проводити вкорочення всіх прав та свобод українського народу. Ці змагання російського уряду — з одного боку й зрушення та спроби оборони українських гетьманів й українського громадянства — з другого боку знайшли свій вислів у всьому дальшому ході літературної праці. У 1685. році приділено київську митрополію під зверхність московського патріярха. Ця подія, що була дальшим наслідком нещасної переяславської угоди, спричинила велику еміграційну хвилю українських наукових сил на північ. Багато українських учених та письменників, що виховалися й здобули освіту в київській колегії, перенеслися тепер у Московщину й розпочали працю на користь чужої культури. Там виправляли вони книжки, що їх зіпсували неграмотні переписувачі й видавці, ставали єпископами, митрополитами, придворними вченими, поетами й учителями царських дітей та помічниками Петра Великого в його праці по перебудові російської держави й усього громадського життя. Переселення цих »перелетних птиць« було болючим ударом для України, яка втратила ось так найкращих наукових робітників. Натомість на півночі, в Росії своєю працею вони кляли основи для розвитку російської культури. До ряду тих учених належали: Епіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Дмитро Тупталенко, Степан Яворський, Теофан Прокопович і інші.

Епіфаній Славинецький, один із найбільших українських учених XVII. в., був перший, що перенісся в Московщину.

Знав знаменито класичні мови. В Росії займався перекладами церковних книжок і виправляв похибки різних московських неуків у текстах богослужбних книг. Склав лексикон греко-слов'яно-латинський і другий — філологічний для вияснення малозрозумілих місць у св. Письмі. Під кінець свого життя був учителем у патріяршій школі.

Симеон Полоцький. Власним його ім'ям було: Петровський, а тому, що походив із Полоцька — прозвано його Полоцьким. Був отже білорусином. У Полоцьку пізнав його цар Олексій Михайлович і покликав у 1664. р. до Москви. Тут він зблизився з Ртищевим, що був прихильником західноєвропейської освіти, і став учителем царевича Федора й царівни Софії. На це становище піднесла Полоцького його висока освіта й талант. Полоцький розвинув багату й різномірну наукову діяльність. Писав проповіді (збірники: „Обід духовний“ і „Вечера духовная“), теологічні твори („Вінець віри“), полемічні проти секти „розкольників“ („Жезл правління“). Був також автором збірки віршів: „Псалтир ритмічній“, „Вертоград многоцвітний“, автором драм „О блуднім сині“ й „О Навуходоносорі“. З писань Полоцького тільки деякі появились друком. Своїми теологічними писаннями обурих патріярха Йоакима і цей кинув на нього клятву.

Дмитро Тупталенко родився 1615. р. в Макарові на київському Поліссі в козацькій родині й при хресті одержав ім'я Данило. Після вступлення в монастир придбав ім'я Дмитра. Був проповідником у різних місцевостях і визначався проповідничим талантом. Головним ділом його життя є „Четї-Мінеї“, збірка життєписів святих. Над „Четіями“ працював довгі роки на Україні й у Московщині. В 1701 р. цар Петро Великий покликав його на тобольського митрополита в Сибірі. У 1702. р. став митрополитом в Ростові. Помер 1708. р. Синод признав його святим. Ростовський писав ще інші твори, як „Руно орошенное“, збірник оповідань про чуда Пресвятої Богородиці в чернігівській монастирі, літописи і драматичні твори.

Степан Яворський. Був родом з Галичини. Вчився в київській колегії, де пізніше став учителем. В 1700. р. іменовано його рязанським митрополитом. Два роки пізніше був призначений намісником („блюстителем“) патріяршого престолу. Головним його твором є „Камень віри“.

Теодфан Прокопович. Учив поетики в київській колегії. Зробив великі услуги Петрові Великому в його реформаційній праці. Написав історичну драму „Владимір“.

Діяльність українських учених на півночі не була по нутру московським грамотіям. Вони спонукали своїми доносами єрусалимського патріярха Дозитея написати до царя Петра Великого, щоб він не ставив українців митрополитами, але родовитих москвичів, „аще і немудрії суть“

9. Під брязкіт козацької зброї

Вірші. Багатий відділ письменства середньої доби заповнюють вірші. До буйного розвитку цієї галузі спричинилася в головній мірі наука поетики, що була важливим предметом навчання в єзуїтських і православних школах. Очевидно, розуміння поезії було інше, ніж сьогодні. Поезію вважали тільки наукою складання віршів («ars rangendi versus»). Не була вона вільною творчістю поета, витвором його уяви, висловом його почувань, тільки штучним витвором школи й учених. Вірші прийшли на Україну з західної Європи через Польщу. З погляду на зміст — характер віршів був спочатку релігійний. Складано релігійні пісні, гімни, канти, псалми, християнські легенди. З дальшим розвитком вірша, в міру зросту замилювання до цього роду творчості, тематика віршів ширшала. Поставали віршові привіти, похвальні оди, славославні панегірики, епіграми, віршовані присвяти видань, описи гербів, післяслова. Всяке шкільне свято, — зокрема в київській колегії, кожна подія, цікава в шкільному житті, а саме: іменини ректора, професорів, приїзд рідкого гостя (митрополита чи іншого достойника), свята Різдва й Воскресіння — все це давало привід для складання віршів. Щодо форми — вірші були переважно силабічними, бо їх ознакою було точно вимірене число складів. Нерідко автори користувалися всякими вишуканими штучними формами: акростихами (із розв'язкою власного імени), раками, яйцями, пірамідами, чарками, сокирами тощо. З такими віршами ходили студенти в час рекреацій по домах визначніших міщан і проголошували їх у формі привітів, за що одержували дарунків. Молодий темперамент, життєва радість молодих школярів вносили навіть у вірші серйозного релігійного характеру, в яких славили Христове Різдво, чи Воскресіння, багато молодого школярського гумору. І біблійні теми висвітлювали із своєрідним дотепом і натяками на свою гірку школярську долю.

В одному різдвяному вірші гріх Адама й Єви знайшов такий вислів:

...Зайшов із іншого чорт краю,
Адама в гості попросив;
А цей кликнув його до раю
Та й яблука з ним укусив.
Очнувся на другий день — аж лихо:
Адам питає Єви тихо:
»А з ким я вчора так гуляв?«
»Не знаю, що були за гості.
Але у нас чогось нема.
Ой буде ж нам, старий, по хлості,
Не викупимось із сороба.
Бо вже мені погано снилось:
Вуж укусив, аж кров текла;
І щось за мною чудне гонилось,
Я ледви, ледви утекла.«
Адам задумавсь, ліг в куточку,

Прийшов Господь, його збудив
Та й каже: »Де ж ти дів сорочку?«
»Я, Тату, вчора загубив.«
»Неправду кажеш ти, небоже!
Я знаю, де вже ви були!«
»Прости мені і Єві, Боже,
Бо ми сорочку пропили...«
»Пішов же вон, Адаме, з раю,
Об'ївся яблуком, аж сопеш!
Це так ти доглядаєш гаю?
Без попену, що хоч, і рвеш!
І ти йди, небого, прясти!
Адам тебе щоб наглядав!
А щоб не зміла яблуком красти,
Адаму я нагайку дав...«

В одному великодньому вірші метушня у пеклі на вістку про воскресіння Христа знайшла такий вислів:

Куца сатана почула,
Що і смерть уже заснула
І Адам сміявся став.
Куций диявол догадався,
Що воскрес уже Христос,
Та й потупив в землю нос.
Вибіг на пекельну браму,
Аж Христос іде к Адаму.
Брама пала перед ним,
Мур розсипався, як дим,
Смерть лежала у куточку,
Рвала на собі сорочку,

Надулася і сопла
І на Бога щось товкла.
Куций упустивсь із ляку,
Круто стало небораку!
Зараз пекло погасив.
А Христос його спросив:
»Де старенька баба Єва,
Що в раю вкусила з дерева?«
Куций кочергу узяв
І у печі помішав.
Єва вилізла із печі,
А за нею і Адам...

В багатьох віршах описували школярі гіркий початок на перебіг своєї шкільної науки.

Пам'ятки віршової літератури. З багатої й різномірної віршової спадщини XVII. і XVIII. в. тільки невелика частина появилася друком. Причиною того були обставини політичного життя. Після об'єднання з Москвою, а ще більше після трагічного бою під Полтавою, щораз сильніше налягала на українське національне життя важка рука російського уряду. З боку російського царату пішли вперті, систематичні намагання не тільки в тому напрямі, щоб вирвати в українського народу раз назавжди всяку думку, всяку мрію про власне, самостійне державне життя («Малоросійська колегія», знесення гетьманщини, зруйнування Січі, закріпачення селянства), але також у тому напрямі, щоб затерти навіть його національне ім'я.

Цій останній цілі мали служити різні перепони з боку російської цензури й синодальні заборони вживати українську народну мову в письменстві, як наприклад, серед багатьох інших синодальний указ із 1721. р., що з усією рішучістю виступав проти «особава наречія». Була це пора, коли витворювалася вже літературна російська мова, що завдяки своїй державній позиції з кінцем XVII. в. стала просуватися в народне життя, в адміністрацію, між українське дворянство, що почало нею користуватися в цій цілі, щоб відрізнятись від селян, і в письменство. Ці обставини й були причиною, що найцінніші пам'ятки українського письменства з кінця XVII. і з першої половини XVIII. в., з проблисками живої думки та з колоритом живої мови, уникали друку й переходили в рукописних відписах із рук до рук.

Із давніх творів віршової літератури, крім віршованих передмов до поодиноких видань, вийшли друком: *»Лямент дому княжат Острозьких«* із приводу смерті Олександра Костянтиновича Острозького; *»Лямент«* з нагоди острозької трагедії; *Памви Беринди: Вірші на Різдво Христове, у Львові, 1616. р., Касіяна Саковича: Вірші на похорон Петра Конашевича-Сагайдачного, в Києві, 1622. р.; Кирила Транквіліона Ставровецького: збірник віршів п. н. »Перло многоіинное«, збірник духовних віршів п. н. »Богогласник«* із 1790. р.

Дуже поширені були панегірики. У честь Плетенецького з'явився панегірик *»Візерунок цнот«* Олександра Митури. У честь Могили вийшли: *»Імнологія«,* якої авторами були Памва Беринда

і Тарас Земка, *«Евхарістеріон»*, що його піднесли Могилі учні з вдячності за заснування школи, *«Евфонія»*, яку склали друкарі з нагоди висвячення Могили на митрополита, і *«Мнемозине»*. В честь Сильвестра Коссова появився панегірик *«Стоп цнот»*. У Львові 1641. р. з нагоди промоції львівського уроженця Григорія Кирницького в Падуї на доктора філософії зложив панегірик Яків Седовський, а в 1642. р. Григорій Б у т о в и ч у честь еп. Арсенія Желиборського.

Вірші Саковича на похорон Сагайдачного. Ширшим висвітленням історичних подій та спробою ідеалізування козацьких походів визначаються *«Вірші на похорон гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного»* з 1622. р., ректора Богоявленської братської школи Касіяна Саковича. В них у ясному світлі виступає також постає великого сина галицької землі, що не тільки вславився перемогами над турками на Чорному морі й суходолі, але в рівній мірі своїми заслугами для розвитку української культури.

У передмові бажає автор запорізькому війську перемоги над ворогами й безсмертної слави. Славить запорожців за те, що здобули свободу, яка є найціннішим добром на світі. Рід їх виводить від яфетових потомків, від тих героїв, що за часів Олега човнами пускались на море добувати Царгород та за Володимира прийняли християнську віру. Про запорожців усі знають.

«Україна тим войском вцале заставає,
а где запорозцов нїт, татарин впадаєт...
Свідками того суть(ох) міста подолскїї
ї краї подгорскїї, аж тиж і белзкіє,
где много поганин крве христїанскєї розлял,
а живо позосталих — тих в неволю забрал.»

Нападають вони на турецькі міста, щоб визволити невільників. Вкінці звертається Сакович із закликом до лицарства, щоб стерегло вольности, як дорогого клейноду.

В дальших частинах, які проголошували спудеї на похоронах чергою, славить автор Конашевича за його провід, за те, що ввів у війську тримати карність, що невільникам добував свободу,

«бо за найболшую нех собі нагороду
почитаєт рицер, гди кого на свободу
визволитє...»

Заслуга Сагайдачного також в обороні православної віри, в його щедрих пожертвах на добродійні цілі. Тому й слава Сагайдачного буде голосна доти, «поки Дніпро з Дністром многорибні плинути будуть».

Побутові й історичні вірші. З хвилиною, коли студенти шкіл винесли вірші поза шкільні мури, зацікавилися ними ширші кола. Вірші стали складати люди, що стояли поза школою, що краще знали життя. Вносили вони подробиці з народного побуту. Творцями таких віршів побутового характеру були в першу чергу колишні учні шкіл, які не закінчили своїх наук, вешталися скрізь по Україні, шукаючи заробітку й пристановища. Широко відома була порода таких мандрівних школярів, «бакалярів», «дяків-пиворізів». Нераз ставали вони сільськими вчителями, дяками, священиками. Зустрічалися вони ближче з народом, знайомилися з його звичаями, цікавилися його справами і писали свої вірші

мовою, близькою до народної. Поруч з віршами побутового характеру поставали також історичні вірші та сатири на громадські, суспільні, а то й політичні теми, що виходили спід пера різних людей та поставали серед різних суспільних середовищ. До їх належать такі вірші, як «Висипався Хміль із міха» (про Богдана Хмельницького), «Ой, ріко Стиру, що Хміль за віру зробив напротив миру» (про битву під Берестечком), вірші про Палія й Мазепу, вірш про облогу Відня Йосифа Шумлянського, «Всі покою шире прагнуть» Івана Мазепи, про зруйнування Січі, про панщину, пісні атамана чорноморського війська Антона Головатого: «Ой, Боже наш, Боже, Боже милостивий! Що ми народились такі нещасливі» та «Ей, годі нам журитися, пора перестати». Обидва останні вірші постали з того приводу, що Чорноморці дістали грамоти на землі на Тамані.

Дуже цікавий вірш з уваги на національну свідомість автора був «Розмова (разговор) Великороссії з Малороссією» з 1762. р., в якому автор гаряче стає в обороні рідного краю перед централістичними змаганнями російського правління. Автором «Розмови Московщини з Україною» був Семен Дівович. Написав її «у честь, славу й оборону всієї України».

Після короткого огляду розвитку історичних подій на Україні автор підкреслює з цілим натиском, що об'єднання України з Московщиною було добровільним. З того становища й підходить до висвітлення взаємин Росії й України.

Україна звеється до Росії з словами:

Не тобі — государю твоему поддалась,
при которых ты с предков своїх родилася.
Не думай, чтоб ты сама была мой властитель,
но государ твой і мой общій повелитель.
А разность наша есть в приложенных іменах:
ты Великая (Россія), а я Малая, живем в смежных странах.
Что ж я Малой називаюсь, а ты Великой,
то как тобі, так і мні ни мало не дико,
ібо твої предли простораніє моїх,
а мої обширностями поменше твоїх...
Так ми з тобою равні...

Дуже популярною була пісня «Ой, біда, біда чайки небози...», якої авторство приписують гетьманові Мазепі.

Вивела чайка своїх діток при бітій дорозі в зеленому житі. Горе її в тому, що як жито дозріє, заберуть її діток. Кличе чайка на пораду журавля. Журавель потішає її; каже, що поки жито підросте, її діти стануть як орли літати. Але чайка сумнівається, чи жінці залишать її дітей у спокої. Журавель докоряє їй, що вона надто криклива, кожного зустрічає криком: киги, киги! Чайка пояснює, що так вона перестерігає своїх діток. Поспіває жито, але діти-ще не мають сил летіти. Жовкне жито, приходять жінці й тільки пір'я лишається по дітях.

У цій пісні поданий прекрасний образ України, якій доводилось власними грудьми заслонювати Європу перед навалюю східних орд.

Мандрівники. Споміж творів віршової літератури, багатої різними видами та формами, значення мають тільки ті, в яких чути

удар живчика тогочасного національного життя, в яких є натяки на суспільні та політичні обставини, або ті, в яких добуває собі доступ жива народна мова. Цінність різдвяних та великодних віршів здебільшого анонімних, що поставали під впливом шкільної науки знову в тому, що вони проблисками свого гумору та модернізацією теми промощували шлях творчості Івана Котляревського. Зрештою вірші були далеко від дійсної поезії. Часто зводилися до ремісничої роботи, доказом чого є віршований твір чернігівського архієпископа Івана Максимовича «Богородице Діво, радуйся», що містить 23.166. силабічних віршів.

Таку просту ремісничу роботу виявляє також творчість монаха Климентія. Климентій, Зіновійв син, жив за часів гетьмана Мазепи. Як мандрівний чернець вештався по всіх усядах українських та білоруських земель та писав вірші на різні теми, хоч робота не йшла йому — як сам признається — без тяжких зусиль:

Писарское діло, хоч то не цпом махать,
да голову горш цпа тяжко часом вертать.
Бо потреба, пишучи всяко розмишляти,
жеби яко найлучший сенсов докладати,
іжби в людей не било писмо згорішительно,
да жеби било от всіх похвалительно.

Вірші Климентія (про селян, козаків, ремісників, ченців, про жінок), без усякої ідейної цінности, не виявляють також ніякого поетичного піднесення. Схлібляв автор у них панам, натомість із погордою дивився на селянина, бо «у простого мужика простий єсть обичай», коли в письменного є «особний, політичний звичай». Творчість Климентія цікава тільки для характеристики часів «великої руїни» на Україні.

Мандрівником іншого поколю був Василь Григорович Барський, що двадцять і чотири роки (від 1723. р. — до 1747.) мандрував по широкому світу та залишив широкий опис своїх мандрівок. З рідного Києва через Львів переїхав до Будапешту, звідси до Відня. Бачив Стирію, Каринтію, Італію. Був у Малій Азії, Палестині, Сирії, Єгипті, на Атосі і через Царгород і Букарешт «ні живий, ні мертвий» вернувся до Києва, де через місяць закінчив життя.

В описі мандрівки Барського знайшла вираз характерна риса його вдачі: бажання побачити світ, поширити свій світогляд. Свої враження вмів автор передати живо й цікаво, тому й знайшов велике коло читачів.

Цікаво м. і. розказує Барський про свій побут у Львові. Коли разом із другим молодцем, що, як і він, мав буйну, молодечу уяву та горів бажанням знання, Юстином Левицьким, приїхав до Львова, записався разом із ним до єзуїтської академії. А тому, що в академію православних не приймали, обидва вони подали себе за католиків, братів Барських. Але правда скоро вийшла на верх і їх прогнано з академії. Тоді вони пішли з проханням до українського уніяського єпископа Атанасія Шептицького. Єпископ Шептицький заступився за них і їх прийнято знову.

Цікавий також опис прогулки до Крехівського монастиря. Були в церкві, оглянули все, а потім — каже автор — «от ігумена і братії знахомся в трапезу і тамо такожде видіхом благочиніє і пріяті бихом честно.

Тамо всі смиренні, страннолюбиві і зіло добронравні інокі. Словом рещи, всем достохвальная обитель».

В дальшому оповіданні чергуються описи, враження, образи. пригоди (розкоші італійських міст, екзотичні краєвиди, східні звичаї, напади арабських опришків, морська буря, страхіття чуми) і творять жигу, барвну цілість

Початки драми. Пізно розвинулося на Україні драматичне письменство. Розвинулося за західноєвропейськими зразками та прикладами, хоч здавна в народних українських обрядах, звичаїх та забавах були зав'язки своєї власної драматичної поезії. Такі зав'язки у виді діалогів, хорових питань та відповідей, проявів збірної акції, можна зустріти в веснянках, весняних іграх та забавах, у купальних та весільних піснях.

Приклад дасть нам весняна гра: «с і я н н я п р о с а». Два хори стають один проти одного.

Перший хор: А ми просо сіяли, сіяли,
Ой, дід-лядо, сіяли!

Другий хор: А ми просо витопчем, витопчем.

Перший хор: А чим же вам витоптатъ?

Другий хор: А ми коней випустим.

Перший хор: А ми коней переймем.

Другий хор: А чим же вам перейнять?

Перший хор: Шовковим ми поводом.

Другий хор: А ми коней викупим

Перший хор: А чим же вам викупить?

Другий хор: А ми дамо сто рублів.

Перший хор: Не треба нам тисячі.

Другий хор: А ми дамо дівчину.

Перший хор: Ми дівчину візьмемо.

З другого хору дівчина переходить до першого.

Другий хор: Нашого полку убуде, убуде.

Перший хор: Нашого прибуде, прибуде.

Гра йде далі, при чім дівчага з одного хору переходять до другого.

Багатством таких пісень та обрядів визначається українське весілля, що є немов цілою драмою, яка складається з окремих обрядових актів: приїзду молодого, сватання, заручин, дівчачого чора, вінчання і т. і.

Були також на Україні в давнину народні актори, с к о м о р о х и, що організовували народні забави, грали, співали, в час коляди ходили з ведмедями і козою, брали участь у весіллях, забавах, бенкетах. Одначе всі ці зав'язки не витворили своєї драми. Прийшла вона з західної Європи через Польшу у формі шкільної релігійної драми.

У VI. і VII. вв. витворилася в західній Європі з церковних обрядів релігійна драма. Виплила вона з потреб церкви, яка шукала засобів для успішної боротьби з різними поганськими виставами, що ширили зіпсуття. Родилася думка боротися тими самими засобами, тобто виставами. З церковних обрядів та релігійних процесій створено рід драматичних вистав. Так на Христове Різдво будували в церкві ясла, при чім священники відчитували відповідні євангельські тексти, приймаючи на себе ролі поодиноких біблійних постатей. Так постала різдвяна драма. Подібно з великодних євангельських текстів постала великодна драма,

в основу якої лягла розмова ангела з жінками, що прийшли відвідати гріб Христа. Ці релігійні вистави відбувалися спочатку в церкві. Але коли в дальшому своєму розвитку стали вони оживлятися комічними ситуаціями, вставками й дотепами, коли до них став просуватися гомін світського життя, усунено їх із церкви. Тоді релігійна драма знайшла пристановище на цвинтарі, звідки згодом виперли її на торгові площі та ярмаркові майдани. Від тієї пори її розвиток пішов свободнішим шляхом.

Релігійна драма прибирала форми «містерій», «міраклів», і «мораліте» (*moralités*). Головною темою містерій була тайна вкуплення людського роду, що виявилася в народинах Христа та Його воскресінні. Змістом міраклів були події з життя святих та їх чуда. Мораліте — були драми, в яких виступали алегоричні постаті, нпр. Душа, Чеснота, Любов, Покора, Гнів, Зависть, Людська природа й вели розмови моралізаторського характеру. З кінцем XV. в. всі ці форми релігійної драми прийняла на заході Європи шкільна драма, що згодом перейшла на Україну.

Шкільна драма. В добу ренесансу й гуманізму стала в західній Європі головним предметом шкільної науки латинська мова. Щоб якнайкраще підготувати учнів у знанні латинської мови, виставляля по школах комедії давніх римських письменників: Теренца і Плавта. Але комедій Теренца було тільки шість і вони швидко надокучили. Комедії Плавта з педагогічних поглядів не дуже підходили своїм змістом та характером для виховання молоді. Це й було причиною, що вчителі шкіл самі бралися до праці над збагаченням шкільного театрального репертуару власними творами. Так постали шкільні драми з усіма формами давньої релігійної драми.

Поруч давнішої цілі: підготувати учнів у практичному знанні латинської мови висунено також другу-ціль: поглибити й закріпити знання релігійних правд та біблійних подій. Єзуїти поставили в своїх школах драму на високому рівні. Єзуїтські шкільні драми, в яких зрештою могли проводити і свої виховні цілі та завдання, визначалися багатством і розкішшю сценічної обстанови. У драми релігійного змісту входили в зручному укладі мітологічні й алегоричні постаті, перепліталися мотиви опери й балету. Просторі, лишно прибрані, позолочені зали єзуїтських колегій, аристократичні імена виконавців на афішах, участь високих достойників, нерідко коронованих осіб на шкільних виставах та мистецькі декорації — все це притягало публіку, надаючи блиску єзуїтським виставам. У деяких містах, як нпр. у Парижі, Відні, доходили вони до такого багатства й розкоші, що одержали назву »*ludi Caesarei*«.

По правилу шкільні драми складалися з прологу, фабули й епілогу. Пролог проголошував звичайно сам автор: вияснював основну думку драми та її моральну ціль. Була це промова до глядачів »*oratio ad spectatores rem proponens*«. Після прологу йшла фабула. Актів найменше було три, найбільше п'ять. Завершував драму епілог з подякою для глядачів.

Характерні були шкільні драми ще тим, що в них виступала велика кількість дієвих осіб. Їх число доходило не раз до 200, а то й 300. Справа була в тому, щоб якнайбільше число учнів могло брати участь у виставі. Для розваги глядачів, утомлених ходом серйозної драми, служили веселі побутові сценки, що їх всували між акти релігійної драми. Звалися вони інтермедіями, або інтерлюдіями (*lustige Zwischenspiele*). Змістом їх були різні жартівливі історії, оповідання, гумористичні пригоди, сцени обману, спритного ошукування, пересипані невибагливими дотепами, що часто складалися з перекручених латинських слів. Звичайно в'язалися вони своїм змістом із змістом драми, але могли розвивати також свою окрему акцію. Приклад подібного бігу акції в головній драмі та в інтермедії можна знайти в драмі про Йосипа Прекрасного, в якій після сцени продажу Йосипа братами його йде сцена, як шкільний сторож продає жидові палицю. Дієвими особами в інтермедіях були постаті з народного побуту, що користувалися народною мовою.

Шкільна драма на Україні. В єзуїтських школах, що в швидкому розгоні одна за одною поставали не лише на польських, але також на українських землях, виставлявано шкільні драми. За прикладом єзуїтських пішли й православні школи. Найстаршу згадку про українські драматичні вистави маємо в посланнях Івана Вишенського. У посланні до стариці Домнікії нарікав Вишенський, що православні, замість працювати для церкви, «тільки комедії строять і грають».

Найдавнішими драматичними писаннями, що постали на Україні, були віршові діялоги: *«Христос пасхон»*, переробка грецької трагедії про терпіння Христові, що вийшла у Львові в 1630. р., та *«Розмишляє о муці Христа»* Іоанікія Волковича з р. 1631. Однією з найдавніших київських шкільних драм була драма про *Олексія, чоловіка Божого*, що вийшла друком у 1674. р. Складається вона з прологу, двох актів, епілогу та інтермедій.

Акція відбувається за часів римського імператора Гонорія. Вельможа Евтиміян має сина Олексія, якого хоче одружити... Цією справою клопочеться на небі ангел Рафаїл, який має обов'язок улагоджувати подружжя. Але ангел Гавриїл радить Олексієві зберегти чистоту. Юнона й Щастя (Фортуна) хочуть його спокусити приманами світового щастя та розстеляють перед ним широкий килим світових радощів. Олексій на роздоріжжі: з одного боку бачить приманливий килим Фортуни й Юнони, з другого вузький, тернистий, що його стелять Чистота і Вбогість. (Сцена була поділена на три поверхи, що уявляли: небо, землю, пекло. Килим Фортуни збігав униз, простягався вдаль, килим Чистоти слався вгору). Під впливом прохань та погроз батька Олексій рішається нарешті одружитися. Однак в час весільного бенкету кидає дім, батьків, молоду дружину й утікає в світ, де довгі літа проводить в аскетичному житті. Потім вертається додому, але його там не пізнають. Сімнадцять літ живе дома серед наруг із боку служби і непізнаний вмирає, залишивши опис життя. Лише з його письма дізнаються батько, мати, жінка і цар Гонорій, що цей нуждар — це Олексій.

У зміст інтермедій входять привіти селян, які складають вони своєму панові Евтиміянові з нагоди вінчання його сина та їх бенкетування.

Дмитрові Тупталенкові приписують авторство різдвяної драми п. н. *«Комедія на Різдво Христове»*. Драма складається

з антипрологу, прологу, вісімнадцятьох сцен і епілогу. Виступає в ній ряд алегоричних і символічних постатей: Людська натура, Золотий вік, Спокій, Надія, Покора, Любов, Ласкавість, Радість, Доля, Життя і їх противенства: Залізний вік, Ненависть, Гнів, Злоба, Плач, Лютість, Війна, Зависть, Смерть.

У зміст драми входять пророцтва про Христа, поява ангела, поклін пастухів, поклін царів, лютість Ірода, вбивство дітей, смерть Ірода. Найживішою сценою в драмі є розмова пастухів, що є живими українськими народними постатями.

Один із них, Борис, пильнує отари, два інші, Аврам і Атоня, пішли у Вифлеєм за харчами. Коли довго не вертаються, Борис іде їх шукати. При тім питається глядачів, де могли дітися. Тим часом вони вертаються. По хвилині чують спів. Пастухи дивуються й не знають, хто це співає. Одному здається, що це діти, другому, що пташки. Ангел голосить їм вістку про прихід Христа і велить йти до нього з поклоном. Вони питають, чи не треба нести яких дарунків.

Дмитрові Тупталенкові приписують іще драми «Дійствие на страсти Христові списанное» та «Кающійся грішник». В останній введена постать грішника в білій одежі з чорними нашивками. В міру того, як грішник кається, спадають чорні нашивки; залишається чиста, біла одежа — образ невинності.

Крім Тупталенка писали драматичні твори: Симеон Полоцький («О Навуходоносорі», «Комедія о блуднім сині»), Митрофан Довгалецький («Коміческоє дійствие», «Власнотворний образ чоловіколюбія божия»), Варлаам Лашевський, Юрій Кониський («Воскресеніє мертвих»). Всі ці драми сухі, далекі від життя. Винятково в драмі Юрія Кониського «Воскресеніє мертвих» зустрічаються виразні натяки на тогочасні суспільні умовини життя в образі знущань багатого Діоктита над убогим Гіпоменом.

Історична драма. Великий крок вперед у розвитку української драми зробив Теофан Прокопович. У 1705. р. написав він драму «Владимір», для якої перший узяв тему з української історії. Драму назвав «трагікомедією» й присвятив її гетьманові Мазепі.

Теофан Прокопович був учителем у київській академії, де в 1704. році розпочав викладати поетики. Для свого предмету зложив підручник. У творах письменників хотів він бачити більше життєвої правди. Свої теоретичні погляди намагався провести практично в історичній драмі «Владимір». Провідною думкою в ній є боротьба поступу з застоєм, нового ладу із старим ладом. Представником нового ладу, носієм нових ідей у драмі є князь Володимир Великий, що задумує велике діло: ввести християнську релігію. У своїх змаганнях зустрічає він перешкоди з боку представників давнього ладу, поганських жреців Піяра, Куроїда й Жеривола. Автор із великою примішкою гумору характеризує цих ворогів поступу з їх поганими нахилами, грубим, матеріалістичним світоглядом. Крім того вносить у драму психологічний елемент, коли з'ясовує боротьбу в душі князя Володимира.

В першій дії драми тинь князя Ярополка перестерігає жреців перед задумами Володимира. Жреці Піяр, Куроїд, Жеривіл, яких імена вказують на основні прикмети їх вдачі, хвилюються. В другому акті Жеривіл гонить по лісі, скликає духів і всіх поганських богів на допомогу. У третій і четвертій дії затримується автор на сумнівах і ваганнях Володимира. Він радиться з синами Борисом і Глібом. Відбувається розмова між проповідником грецької віри і грецьким філософом та жрецем Жериволом, у якій Жеривіл показується повним неуком. В душі Володимира йде дальша боротьба. Але він здобуває перемогу над сумнівами й ваганнями, приймає християнську релігію і велить бурити ідоли. Драма закінчується промовою св. апостола Андрія, яку починає словами:

«Се уже день возсія — о, радосте многа!
День прийде, ізвіщений прежде мні от Бога!
Се той єсть світ, єгоже, духом зді водимий,
Обіщал ти, Кієве, граде мій любимий!...»

Тему із недавніх ще історичних переживань, а саме: з часів визвольних змагань гетьмана Богдана Хмельницького, взяв автор драми *«Ласка Божя»* («Милость Божія Україну от неудоб носимих обид людських чрез Богдана Зиновія Хмельницького преславного войск запорожских гетмана свободившая»). Автором цієї драми, нав'язаної щирим демократизмом і гарячим патріотичним почуттям, вважають Інокентія Неруновича. Героєм у драмі є гетьман Богдан Хмельницький, що пояснює козакам причину народного повстання.

Запорізький кошовий запевняє гетьмана:

Відаєш, яко всім нам Україна мати!
Кто ж не похощет руку помощи подати
погибающий матці, бил би той твердішій
над камень, над льва бил би таковій лютішій!

В час тріумфального в'їзду Хмельницького до Києва вітають його учні шкіл та козакі устами своїх представників. На привітні відповідає Хмельницький промовою, в якій закликає козаків до згоди й вимагає, щоб меч ставили вище від золота. Нехай також один другого не кривдять:

Кто лісок добрий іли хуторец порядний,
кто став, кто луку, кто сад імієт ізрядний,
боліть іли завидіть тому не хотіте,
Як би его привлащить к собі, не іщите!

Вкінці закликає всіх, щоб дітей привчали до козацького діла.

Драма *«Ласка Божя»* постала в 1728. р. Стилем наближається до народних дум.

Драма про збурення пекла. Наближеною до народних дум мовою і стилем була драма, що виникла незалежно від чужинних зразків п. н. *«Слово про збурення пекла»*. Зміст її опертий на апокрифічній Нікодимовій євангелії. Рукопис драми знайдено в західно-українських землях, а саме: в Калушині.

Зміст драми: Люципер хвалиться в пеклі перед Адом, що вмів спокусити Адама й через цього здобув перемогу над людським родом. Тішиться, що пекло наповнюється щораз новими людьми, між якими є вже й Іван Христитель. Надіється захопити ще й самого Христа. Ад радить залишити Христа в спокою, бо ось недавно забрав він із їх царства Лазаря. Бундучний Люципер ладиться зібрати військо, натомість Ад дрижить від самої думки, що Христос може сюди прийти, та радить добре замкнути всі

ворота. Люципер шле воеводу Трубая і другого, Венеру, щоб стерегли Христа. Тим часом посланці один за одним доносять про муки, розп'яття, смерть, воскресіння Христа та про те, як ангельські сили його стережуть. Вкінці подають вістки, що Христос має зійти до аду й забрати душі всіх в'язнів. Люципер бадьориться, ладиться до оборони і захоочує своїх вояків.

Прибігає останній посол із вісткою, що надходить Христос із великою силою ангелів. Люципер закликає жовнірів не впускати його. Входить Христос, освічує своїм леним промінням пекло. Кропить святою водою. Люципер у тривозі просить:

Прощу тя, Христе, в добрий обичай,

Дай мені покой і больше ми не докучай...

Ад кричить: Гвалт, гвалт, данове! Врата ломлять і водою якоюсь острою нас кропят.

Христос забирає душі всіх праведників, крім Соломона. Люципер питає Соломона, чому Христос і його не забрав. Цей заявляє, що Христос приїде по нього окремо. Тоді Люципер каже слугам вивести Соломона з пекла. Прикрасою драми є ширий гумор, що проявляється в моментах тривоги Ада, Люципера, сцені прогнання Соломона.

У тісному зв'язку з драмою *«Слово про збурення пекла»* стоїть великодний вірш, що його записано на Харківщині. Здається, він є скороченням цієї драми, неначе передає її зміст.

Інтермедії. І на Україні увійшов звичай, що до серйозної релігійної драми, яку ставили церковно-слов'янською мовою, додавали інтермедії в українській народній мові. Інколи входили українські інтермедії в склад польських єзуїтських драм, як веселі сцени між окремими актами. Інтермедії найбільше з усіх родів літературних творів відбивали народний побут. Вони знайомлять нас з темними та ясними сторінками народного життя, кидають світло на взаємини українців з сусідами та з тими чужинцями, які жили на Україні.

До найдавніших українських інтермедій належать інтермедії, що їх додано до драми Якуба Гаватовича. В 1619. р. виставив він на ярмарку в Камінці Струмиловій, який припадав на свято Івана Хрестителя, польську драму на тему смерті цього святого. Драма мала заголовок: *«Tragedia albo wizerunek smierci przesiętego Chrzeiciela, przesłańca Bożego»*. До драми додав автор дві українські інтермедії: *«Продав kota в мішку»* і *«Найкращий сон»*.

«Продав kota в мішку». До Стецька, що йде з горшками, приступає Климко. Хоче найнятися до Стецька на службу та питає його, що йому буде варити. Стецько хоче знати, що Климко вміє робити. Климко хвалиться, що знаменито полює на звірів. Ось і тепер зловив лиса й хоче його продати. Після торгу купує Стецько звіря. Климко відходить, обіцяючи незабаром вернутися. При тім забирає горшки й одіж Стецька. Стецько розв'язує міх, з якого вискакує кіт. Стецько в розпучі:

Ось kota в мішку купивем,
Чом я так немудрий бивем...

Вертається Клим, переодягнений в іншу одіж, накриває горшки своєю й присипає травою. Коли Стецько докоряє йому за обман, Климко показує на горшки і запевняє, що то лежить обманець. Радить його вибити палицею. Стецько б'є палицею власні горшки.

Найкращий сон. Максим і Грицько з Городка продали на ярмарку волів. Вертаються додому. До них пристає в дорозі Денис із Кам'янця-Подільського. Всі три вже почують голод, але не мають що з'їсти. Чують запах пирога. Починають шукати й знаходять один пиріг. Хитрий Денис

радить лягти спати. Кому найкращий сон присниться, той з'їсть пиріг. Максим і Грицько вкладаються спати. Тоді Денис скоро з'їдає пиріг і будить товаришів. Просить розказати, що кому снилося. Максим розказує, що був на небі й розкошував на небеснім пиру. За ним Грицько оповідає, що бачив у сні пекло й пекельні муки. З черги говорить Денис, що його ангел заніс на небо і він бачив, як Максим радувався там при небеснім бенкеті, йому ж, Денисові, казав з'їсти пиріг. Потім ангел вавів його в пекло, де Грицько кричав: »Не побачиш мене ніколи вже!... Йди і з'їдж пиріг«. От він і з'їв. Максим і Грицько сердяться, Денис утікає.

Автором драми був поляк, пізніший крилошанин львівської латинської капітули Яків Гаватович. Автора інтермедій треба шукати між українцями, учнями якоїсь із польських єзуїтських шкіл. Обидві інтермедії збереглися в латинській азбуці. Обидві мають ціну, бо мова в них народна, постаті живі, малюнки народного побуту свіжі.

Велику ціну мають інтермедії Митрофана Довгалевського, що був учителем поезиї в київській Академії. До своїх драм — різдвяної: »Коміческое дійствіє« й великодної »Власнотворний образ чоловіколюбія божія« додав по п'ять інтермедій. Інтермедії Довгалевського цінні не тільки з того погляду, що мова в них чиста, жива, народна, але й тому, що автор порушує в них болючі питання тогочасного національного життя, при чім стає в обороні темного, забобонного закріпаченого селянства. Малюнки в Довгалевського дуже яскраві, дотеп невишуканий.

У теоретичному підручнику поезиї радив Довгалевський виводити в інтермедіях постаті з народного життя: селянина, козака, жиди, литвина, поляка, грека і т. і.

Подібні мотивами до інтермедій Довгалевського, хоч менше вартісні по своєму внутрішньому змісту, є інтермедії, додані до драми Юрія Кониського »Воскресеніє мертвих«. Їх авторство довгий час приписувано Танському.

Вертеп. Окремим родом драми була вертепна драма. Вертеп — це була дерев'яна скринька у вигляді хатини, переділена на два поверхи. Замість людей виступали у вертепі ляльки, які приводила в рух особа поза вертепом, що проголошувала раз грубшим, раз тоншим голосом — відповідно до ролі — відповідні слова.

Вертепна драма постала в західній Європі, як об'єднання різдвяної драми із світською драмою маріонеткового (лялькового) театру. На Україні розвинувся вертеп лише після того, як інтермедія стала підупадати, хоч постав уже XVII. в. Спонуляризували його мандрівні дяки, пиворізи.

У всіх нам відомих текстах вертепної драми, Маркевича, Галагана й того, що його видав Франко, українська вертепна драма складається з двох частин: релігійної й інтермедійної з національно-побутовим забарвленням. В релігійній частині, яка відбувалася у верхньому поверсі вертепу, що уявляв собою Вифлеєм, чергувалися сцени народження Христа, поклону пастухів, вибухів гніву й люті Ірода, його смерті. В інтермедійній частині виступали постаті з народного життя: козак, поляк, жид, циган, литвин з основними, характерними прикметами своєї вдачі.

Текст вертепної драми видали Маркевич в 1860. р. і Галаган у 1882. До дому Галаганів, власників маєтку в Сокиринцях на Полтавщині, зайшли в 1770. р. київські бурсаки з вертепом. Галагани прийняли їх гостинно, завели в себе вертеп, за що бурсаки залишили їм текст вертепної драми.

Чергування сцен у вертепній драмі:

Релігійна частина вертепної драми своїм змістом найбільше наближається до «Комедії на Різдво Христове» Дмитра Тупталенка. Акція відбувається у верхньому й нижньому переділї ось в якій послідовності: образ Марії з малим Ісусом на руках; по правому боці Йосиф, по лівому звірята. Паламар розповідає про народження Христа. Поява двох ангелів. Один будить пастухів. Пастухи приносять Христові в дарунок ягня. Просять у Марії дозволу заспівати. Колядують, танцюють. Розмова трьох царів з Іродом. Поклін царів. Жовніри хваляться готовністю повбивати всіх дітей. Муки й смерть Ірода. Рахіль на сцені. Вбивство її дитини. Плач Рахилі. Хор співає: «Не плач, Рахіле».

В інтермедійній частині: Дід і баба танцюють під звуки пісні «Ой під вишенькою»... Танець пікінера з маляркою. Циган на коні. Циган із родиною. Сварка. Циган і цигани танцюють. Шляхтич пишається шляхетством. Пан б'є хлопця. Поява запорожця. Монолог запорожця. Танець запорожця з шинкаркою Хвеською. Танець його з циганкою. Танець жидівки. Запорожець і жид. Запорожець заставляє чорта танцювати. Поява священика-уніята. Сповідь запорожця. Втеча священика. Селянин Клим дає дякові безрогу за борг. Клим із жінкою танцюють. Клим і коза.

Письменник Богдан Лепкий дав у повісті «Мотря» прегарний опис, як відбувалася така вертепна вистава на початку XVIII. в.

Думи. В часи брязкоту козацької зброї постали прегарні народні пісні, що захоплювали навіть чужинців вірністю зображення, глибиною почування, силою вислову й красою поетичних образів, відомі під назвою «думи». Думи в'яжуться своїм постановом із козаччиною, военними походами й пригодами козацтва. Вони є неначе дальшим ступенем у розвитку української лицарської творчості, наслідком якої були «биліни», літописні перекази та «Слово о полку Ігоревім». Українські народні думи — це неначе поетичний літопис козацького життя, бурхливого й широкого, як море. Хоч вони постали не без впливу книжної освіти, як свідчить про це часте вживання церковнослов'янських слів, дійшли до нас в усній передачі народних співаків, кобзарів, бандуристів, лірників.

Найдавніші вистки про думи знаходимо в Анналах польського історика Сарніцького з 1587. р. Він пише, що смерть шляхтичів, братів Струсів, у боротьбі з волохами в 1506. р. знайшла відгомін у піснях, які українці звуть «думами». Найдавніший запис думи (про козака Нетягу) походить із 1684. р.

Думи з погляду на їх зміст та час виникнення можна поділити на два цикли: старший і молодший. Старший цикл обіймає лицарські думи, в яких оспівана боротьба з турками й татарами. Належать сюди невольницькі думи й повчальні. Відносяться вони до часів XVI. і першої половини XVII. в. У н е в і л ь н и ц ь к и х д у м а х або п л а ч а х оспіваний побут козаків у неволі, їхня туга за рідним краєм, тяжке горе бранців (*«Плач невольника», «Маруса*

Богуславка», «Азівські брати», «Самійло Кішка»). У повчальних думках знайшли вираз думки про обов'язок любови до рідного краю, про святість батьківського й матірнього благословення, про силу каяття («Олексій Попович»).

До другого циклу належать думи пізнішої форми, з яких велика частина відноситься до часів Хмельниччини. Відбивають вони події XVII в. Характер їх частково відмінний від характеру дум старшого складу. Мало в них ліризму, зате поруч із реалістичним відтворенням подій та осіб помітно гумористичне та сатиричне забарвлення.

Назва «дума» є болгарського походження й означає «слово». Складали думи учасники й очевидці подій, безпосередньо після події. Творцям дум не чужа була шкільна освіта. Від них переймали думи народні співці, виконували їх під бренькіт кобзи, бандури або ліри й передавали молодшим поколінням. Стиль дум описовий, широкий, образний. Особливість їх — нерівномірність у будові віршів, які лише в речитації кобзаря в'яжуться у закінчені думкою, чи образом частини, звані періодами або тирадами.

Дума: Озівські брати. Побут невольників у турецькій неволі залишив глибокий, тривкий слід у ряді невольницьких дум, або плачів, які закінчувалися звичайно прекрасною у вислові молитвою:

Визволь, Господи, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурманської
На ясні зорі,
На тихії води,
У край веселий,
У народ хрещений.

До кола невольницьких дум належить *дума про втечу трьох братів із Озова*, що поблискує поміж думами мистецькими образами степової природи та зворушує високою проповіддю ріднинної любови.

З города Озова тікають три брати. Два старші йдуть на конях. За ними підбігає наймолодший «піший-пішаниця» і кров'ю заливає сліди. Він благає старших, щоб скинули з коней добичу і його взяли між коні. Але найстарший не згодився. Тоді просить наймолодший, щоб брати відтяли йому голову, похоронили його козацьке тіло й не дали на поталу вовкам-сіроманцям та воронам-чорнокрильцям. Але й на це не згодні брати. Тільки коли переїжджають через байраки, стинають тернові віті й дають признаку наймолодшому, куди йому йти у християнські землі. Цей знаходить віти, тулить до серця, радий, що брати про нього не забули.

Та став же брат найменший, піший-пішаниця до байраків прибігати,
Став віті тернові знаходити;
У руки бере,
К серцю кладе,
Словами промовляє
І сльозами ридає:
«Боже мій милий, Сотворителю небесний!
Видно, то мої братики сюди з тяжкої неволі втікали,
Об мені велике старання мали.
Коли б мені Господь поміг з сії тяжкої неволі озівської втікати,
Міг би я своїх братиків при старості літ шанувати й поважати.

Але на чистому полі не стає тернів та байраків. Тоді середульший брат дере китайку й кидає на шлях. Так прибуває наймолодший брат до Осагур-могили. Втомлений безвіддям і безхліб'ям, умирає.

Не чорна хмара налітала,
Не буйні вітри вінули,
Як душа козацька-молодецька з тілом розлучалася.
Тоді вовки-сіроманці находжали.
І орли-чорнокрильці налітали.
В головах сідали...

Тим часом старші брати прибувають до річки Самари. Продумують, що сказати дома, коли їх батько-мати питатимуть про найменшого брата. Постановляють сказати, що не в одного пана були й не разом тікали. Тішаться, що при поділі батьківського маєтку третій не буде їм заважати.

Тут тее промовляли,
І не сизі орли заклекотали,
Як їх турки-яничареньки ізза могили напали, —
Постріляли, порубали,
Коні з добичкою назад у город у Туреччину позавертали.
Полягла двох братів голова вище річки Самарки,
Третя у Осагур-могили.
А слава не вмире, не поляже
Од нині до віка!...

Крім цієї думи до ряду старших (невільницьких і повчальних) належать: *«Плач невольників»*, *«Маруся Богуславка»* (на її основі сперта поема Куліша, драма Старицького і драма Грінченка: *«Ясні зорі»*), *«Іван Богуславець»*, *«Самійло Кішка»*, *«Соколя»*, *«Олексій Попович»* (на її основі Гребінка побудував повість: *Чайковський*), *«Самарські брати»*, *«Іван Коновченко»*, *«Прощання козака»*, *«Сестра й брат»*, *«Удова й сирота»*, *«Ворожба із сну»*, *«Хведір Безрідний»*, *«Смерть козака на Кодимській долині»*, *«Вдова Сірка Івана»*, *«Отаман Матяш старий»*, *«Розмова Дніпра з Дунаєм»*, *«Козак бандурист»*.

До молодших: *«Хмельницький і Барабаш»*, *«Корсунська битва»*, *«Жидівські утиси»*, *«Похід на Молдавію»*, *«Білоцерківський мир»*, *«Смерть Богдана Хмельницького»*, *«Ганджа Андибер»*, *«Поединок козака Голоти з татариним»*, *«Козацьке життя»*.

У найновішому виданні українських народних дум Катерини Грушевської прийнято такий їх поділ: 1. думи невольницькі; 2. думи про море; 3. думи про степ; 4. думи про лицарство; 5. думи про Хмельниччину; 6. побутові.

Козацькі літописи. Криваві козацькі змагання, походи та боротьба козаків знайшли також вираз у козацьких літописях. Найціннішими між ними є літописи Самовидця, Граб'янки й Величка. З першої половини XVII. ст. походять короткі літописи з принагідними записками, як от *Літопис Львівський* та *Чернігівський*. Характер систематичних шкільних підручників мала *Хроніка* Теодосія Сафоновича та *Сінопсис* Інокентія Гізел'я. Сафонович склав свою *«кройнику з літописцов стародавних»* в 1672. р. Поширив її вістками з польських хронік Бельського, Хромера, Стрийковського та доповнив описами сучасних подій ректор київської колегії, потім архимандрит Печерського монастиря, Інокентій Гізел'є і видав п. н. Сінопсис (Перегляд) у 1674. р. Подібну прикмету, загальних, систематичних історичних оглядів

мали історичні писання Пантелеймона Кохановського (1681.) та Леонтія Боболінського («Літописец сій єсть Кроника з розних авторов і гісториков многих», 1699. р.). Окремий характер мали козацькі літописи, писані, як висловився Величко, «простим стилем і наріччям козацьким». Спочатку були це короткі «козацькі хронічки», «козацькі літописці».

Зміст козацьких літописів заповнює Хмельниччина й події, які за нею йшли. Їх прикрасою є гаряча любов до рідного краю. Мова зближена до народної.

Літопис Самовидця. Так назвав цей цінний пам'ятник Пантелеймон Куліш, бо неназваний його автор був очевидцем подій, які описав з талантом, живо, вірно й об'єктивно. Літопис розпочинається вибухом повстання Хмельницького, закінчується 1702. р. Автор, як видно з його твору, співчував козацьким військам у походах, брав участь у посольствах, стояв близько до уряду гетьмана, користувався урядовими документами. — За найновішими здогадами мав ним бути полковник Федір Кандиба. — Все це надає його літопису великої вартості. На основі оповідання Самовидця про «чорну раду» побудував Куліш свою повість п. н. «*Чорна Рада*».

З літературного погляду слабшим є *літопис Григорія Граб'янки* («Дійствія презільной і от начала Поляков кравашой небивалой брани Богдана Хмельницького, гетмана запорожского з Поляками») з 1710. р. Граб'янка був полковим гадацьким суддею і був товаришем гетьманові Полуботкові в петербурзькій тюрмі. Потім Граб'янка був гадацьким полковником і вмер у час походу проти татарів, (1734. р.). Літопис довів до 1710. р., до вибору гетьманом Івана Скоропадського. З особливим пієтизмом затримався Граб'янка на великій постаті гетьмана Богдана Хмельницького. Літературній вартості літопису пошкодило намагання автора писати високим стилем. Також мова його твору далі відбігає від народної, як Самовидця, чи Величка. Літописне оповідання Граб'янки про боротьбу під Хотиним послужило Маковееві основою для повісті «Ярошенко».

Найвизначнішим істориком Хмельниччини був *Самійло Величко*. Стояв близько до генерального військового писаря Василя Кочубея, потім був писарем у генеральній військовій канцелярії. Останні роки життя провів у хуторі Жуках, на Полтавщині, де займався літературною працею. Помер в 1728. р. Свій історичний твір: «*Сказаніє о войні козацькой*»... побудував не тільки на офіційних документах, але й на історичних працях Самійла Пуфендорфа, на діярію Самійла Зорки та на поетичному творі Самійла Твардовського: «*Wojna domowa*». Залюбки користувався політичними й сатиричними польськими і українськими віршами. У творі Величка знайшла сильний вислів його гаряча любов до України, яку називає «матка наша», «милая отчизна». Рукопис прикрасив портретами десятиох гетьманів. Оповідання Величка про похід Сірка на Крим і про лист Сірка до кримського хана послужило мотивом для образу Репіна «Запорожці пишуть лист» та до драми-казки Черкасенка: «Про що тирса шелестіла»...

10. На досвітках національного пробудження

Історія Русів. Поруч козацьких літописів велику роль у пробудженні національної свідомості серед українського освіченого громадянства у невідрадних часах насилля російського уряду над душою українського народу виконала *«Історія Русів»*. Мала вона великий вплив не лише на оцінку подій, зв'язаних з історією українського народу, не тільки впливала на формування політичної думки, але давала також українським і неукраїнським письменникам теми для літературних писань. Довший час приписували її авторство архієпископові Юрієві Кониському. Одначе вільнодумний, протицерковний, вольтеріанський дух твору велів відкинути авторство Кониського. Тоді виплило ім'я Г р и г о р і я П о л е т и к и, поміщика із Полтавщини, якого шляхта лубенського повіту вибрала своїм депутатом у комісію для складання нових правничих законів, неначе нової конституції. Його стали вважати автором *«Історії Русів»*, що з'явилася близько 1770. р. В найновіших часах появилися нові гіпотези про автора цього твору. Друком вийшов твір лише в 1846. р. заходом Осипа Бодянского. При кінці XVIII. в. і з початком XIX. в. *«Історія Русів»* ходила сотнями у рукописних відписах по всій Україні й мала величезний вплив на пізніших істориків і письменників. Під її впливом писали історики: Бантиш-Каменський і Маркевич, українські поети: Гребінка, Шевченко, Руданський і російські: Рилєєв (поема *«Войнаровский»*), Микола Гоголь (повість *«Тарас Бульба»*) і Пушкін (поема *«Полтава»*). Історія Русів навіяна сильним, гарячим українським патріотизмом. Скрізь послідовно проводить автор думку про самостійність українського народу, його національну окремішність. Скрізь підкреслює в історії України ті моменти, в яких народ боровся за свободу. Стоїть на становищі автономії України. З цього погляду, Історія Русів, хоч написана змосковщеною мовою, хоч з історичного боку не позбавлена промахів, все ж, як політичний твір, має першорядне значення.

В якому тоні та яким стилем писав автор свій гарячий твір, в якому висвітленні подавав історичні факти, як приклад послужить уривок із промови, що її вкладає він в уста Павла Полуботка, сміливого й ідейного оборонця вольностей народу.

Полуботок указує цареві Петрові на услуги, які зробили йому українські полки, й говорить: «Но, за те надбали ми собі тільки пониження й злобу; замість вдячності й відплати повертають нас у негідне рабство; велять платити данини великі й невиносимі, заставляють рити лінії й канали, висушувати непрохідні болота та загачувати їх тілами наших козаків, що тисячами лягли від трудів, голоду й підсоння... Повертати народи в рабство й володіти над рабами є ділом азійського тирана, не християнського монарха, що має обов'язок бути батьком народів. Я знаю, що нас чекають кайдани й понура в'язниці, де заморять нас голодом й затомлять по-московському звичаю. Та поки я ще живий, говорю тобі прав-

ду, царю, що ти певно даси відповідь перед царем усіх царів, всемогучим Богом, за погибель нашу та всього народу».

Крім названих були ще й інші історичні твори, присвячені минулому України, з яких деякі писані вже нововитвореною російською мовою. Належать сюди твори Степана Лукомського, Петра Симоновського, Василя Рубана, Олександра Рігельмана, спомини Ханенка й Марковича.

Сковорода. Подібно, як автор «Історії Русів», будив серед українського громадянства нові думки й національні почування Г р и г о р і й С а в и ч С к о в о р о д а. Уся його діяльність і вся його творчість указувала на близьке національне пробудження. Сковорода — це оригінальна постать «українського Сократа», як звали його взагалі. Звали його також «ходячою академією», бо в сірій свитині, в чоботах, з палицею в руках, із сопілкою за поясом ходив по селах і вчив людей. Скрізь, де з'являвся, будив зацікавлення своїми питаннями й своїми думками. Розмовляв з людьми, де тільки їх зустрічав: на ярмаркових майданах, на шляхах, під церквами, хоч найрадше любив навчати в холодному садку або в затишній пасіці.

Родився в селі Чорнухах, на Полтавщині, як син козака в 1722. році. Дитячі роки провів у близькій житті з природою: серед вишневих садів, темних гаїв, на берегах рідної річки. З дитинячих років залюбки читав книжки і виявляв нахил до музики. Вчився в Київській академії. Після двох років життя в Києві виїхав до придвірної капели цариці Єлизавети в Петербурзі, куди його покликано за гарний голос. В цю пору українські співаки користувалися на півночі великою славою (Дмитро Бортнянський) і українська пісня здобула собі широку популярність. З Петербурга вернувся до Києва для закінчення студій. Щоб пізнати світ та людей, відправився з генералом Вишневським до Угорщини, відвідав пішки Польщу, Німеччину та може й Італію. Після повороту прожив десять років на самоті. Якийсь час був учителем поезики в переяславській духовній семінарії, де на основі нових поглядів написав підручник поезії («Руководство о поезії»). Цим твором накладав на себе гнів єпископа й мусив кинути займане становище. Потім був учителем у домі поміщика Ст. Тамари, в московській Троїцькій Лаврі, знову в Тамари, в Харківській колегії, де згодом зайняв катедру етики і написав «Н а ч а л ь н а я д в е р к х р и с т і я н с к о м у д о б р о н р а в і ю д л я м о л о д о г о ш л я х е с т в а х а р к о в с к о ї г у б е р н і ї». З причини його ліберальних поглядів приневолено Сковороду залишити виклади. З цієї пори розпочав свої мандрівки по Україні. Помер у 1794. р. Над могилою просив дати надпис: «Світ ловив мене, та не спіймав». У час мандрівок по Лівобережній Україні прищиплював Сковорода і живим словом і власним життєвим прикладом вищі моральні почування, закликав добувати знання, запалював до любови правди, рідного краю, заохочував до добрих діл.

У своїх філософських писаннях «Наркиз», «Книга Асхань» довів потребу самопізнання. В інших радив піти за вродженим нахилом і шукати щастя в спокою душі, в згоді з Богом. Писав та-

кож байки та моралізаторські вірші тяжкою книжною мовою. Який великий і який добродійний вплив мав філософ-мораліст на громадянство, доказом цього є обставина, що коли треба було знайти людину ідейну, людину чистих поглядів і чистих рук, шукали її між »сковородинцями«. Від його учнів поплили також пожертви на перший університет, що постав на українській території, — Харківський. Вплив Сковороди відбився в писаннях пізніших українських письменників: Котляревського, Квітки, Шевченка, Куліша. Оригінальною постаттю українського філософа зацікавився Михайло Івченко, затримуючись на його думках і переживаннях в оповіданні »Напоєні дні«.

На світанку. На відрух українського громадянства проти русифікаційних змагань російського правління, проти політичного й національного поневолення вказують різні вірші гумористичного й сатиричного характеру на суспільні теми, що поставали впродовж XVIII. в., драма *»Ласка Божя«* й *»Історія Русів«*. Ці відрухи щораз виразніші й щораз помітніші саме серед тих вищих кіл українського панства й інтелігенції, які найбільше підпадали винародовленню. До широких кіл селянства тяжко було дістатися російському урядові. Можна було повернути народ в кріпацтво, але не можливо було вирвати у нього його мову. Народ жив давнім ладом, співав своїх пісень, тримався давніх традицій. Легше йшло з інтелігенцією, що приймала чужу мову й чужі звичаї. І саме тут настає дивна зміна. Під впливом нових гасел та нових ідей про волю та права чоловіка, що їх сини колишньої козацької старшини приносять із західноєвропейських університетів, у думках і поглядах вищих кіл українського народу настає зміна. Витворюється тип панів-вільнодумців і серед них будиться рух проти явищ суспільного й політичного життя. У тому середовищі зародилися думки, що знайшли вислів у *»Розговорі Великоросії з Малоросією«* та в *»Історії Русів«*.

Поруч з цим щораз частіше живе слово пробивається в творах письменства. Народна мова втискається спочатку в твори легкого характеру, здобуває доступ до віршів та до інтерлюдій, а згодом до ліричних поезій, які збереглися в рукописних збірниках та пісенниках XVIII. в. та в яких виступають також деякі дрібні риси народного побуту.

Дуже виразно виступають ці риси в писаннях **І в а н а Н е к р а ш е в и ч а**, що жив у другій половині XVIII. в. і був священником у селі Вишеньках на Чернігівщині. Він залишив живі й цікаві описи народного побуту в *»Ісповіді«*, *»Замислі на попа«* і в *»Ярмарку«*. Тему до першого твору обрав із своєї священничої практики. Некрашевич завів був звичай, що кожний сповідався окремо. Цим викликав обурення селян. Вираз такого обурення є змістом *»Ісповіді«*, а скарга парохіян до владики заповнює зміст *»Замислу«*. У *»Ярмарку«* (1790. р.) вивів Некрашевич живу сценку з побуту українського селянина.

У *»Сповіді«* священник звиває грішника, щоб сказав, які має гріхи. Селянин застерігає, що не скривдив нікого й хліба-соли не позбавив.

А більше яких гріхів не чуюсь нічого
Горюю та бідую, хоч хліба не маю.
А ніколи нікого я не позиваю.
Ой, чи я ж би бідував, як тепер бідую,
Якби хотів грішити, зайняти реч чужую?

Священик каже, що так не можна. Треба у всьому звіритися: може лінувався ходити до церкви, закликався даром, може п'яний був, — не можна затаювати ні діла, ні думки, бо Бог усе знає... З подібним закликом звертається до жінки й питає її, може чари діяла, ворожила.

Жінка відповідає:

Ні, оченку, я чесна й роду не такого.
Як іншеє буває матки й отця злого.
А мене бо навчили отець мій і мати
Колядівок і щедрівок, Бога зухваляти.
Говію я щороку, п'ятоньку шаную,
Не їм, ні п'ю, ні роблю до вечора в тую.
От бризнуло на губу, як сир одкидала:
Чого я не робила, ввесь рот полоскала...
Ісусе, прости мене, грішницю такую, —
А більше я на собі нічого не чую.

На вияснення священика, що тільки один Бог без гріха, говорять:

Разві ти, паноченку, по собі се знаєш,
Що ти у мене гріхів так довго питаєш?
Єще ж хіба за те гріх, що брехнеш, паноче,
Губою немитою, се ж діло охоче.
Я ж таки не все й брешу, я чесна собою;
Деся ти по злобі почав так крутити мною!

Так само не признається за гріхи і дівчина:

А я що зогрішила, що я можу знати?
На вечірці не хожу, не пускає мати;
Шість раз мене й торік моя мати біла
За те, що на вулицю разів з п'ять ходила.
Єдин тільки раз колись пісню заспівала,
Да й вигнала із хати, що й не ночувала...

Лірика. Новітні дослідження над різними збірниками віршів та давніми пісенниками, що збереглися до наших часів у рукописах, показали, що в XVII. і XVIII. ст. розвивалася також лірична поезія духовного й світського характеру, багата тематикою, різнорідна формою вислову, нераз повна глибоких сердечних почувань. Здебільша вона анонімна. В духовній ліриці дуже відбилася церковне богослужіння; помітний слід у змісті релігійних пісень залишили також апокрифи, легенди, повчання, життєписи святих. Були також окремі акафісти, що постали на українському ґрунті (нпр. акафіст у честь св. Варвари Йоасафа Кроковського). Багатий рукописний збірник духовних віршів різного характеру зберігався ще в недавніх часах у монастирі св. Михайла в Києві. Замилування до побожних, релігійних пісень вкорінилося на Україні під західними впливами. Зокрема багато пісень постало в честь Пресвятої Богородиці, якої культ на українських землях дуже давній, глибоко вкорінений, на жаль, покищо, не знайшов належного повного висвітлення. Як щиро захоплю-

валися люди пошаною для Пресвятої Богородиці, доказом цього є збірка легенд про чернігівську ікону Богоматері п. н. *»Руно орошеное«* Дмитра Тупталенка, що в короткому часі, починаючи від 1680. р., виходила все новими виданнями. Також на Запоріжжі високо стояв культ Богородиці. Запорожці приписували постання й організацію Січі — Богородиці. В її честь побудували церкву св. Покрови, яка за віруваннями і легендами в час руйнування Січі сама ухилилася з рук москалів і провалилася в землю. *»Уся, як була — говорилося в легенді — з дзвіницею і хрестом так і пірнула. Одна яма од неї тільки zostалась«*. На основі таких легенд виникло багато побожних пісень, що їх зустрічаємо в давніх пісенниках. Деякі з них, як, нпр., пісні про чуда почаївської Богородиці: *»Пасли пастирі вівці на горі«... і »Ізійшла зоря вечорова, над Почаєвом стала...«,* ввійшли в репертуар співців-лірників. У честь підкаменецької ікони Богородиці складена відома в західних українських землях пісня: *»Пречистая Діво, Мати Руського краю«*.

У коло релігійної лірики входять також колядки. Деякі з них ввійшли до друкованої збірки релігійних пісень, що вийшли в Почаєві 1790. р. п. н. *»Богогласник«*, — інші збереглися в рукописних пісенниках. До останніх належить колядка, що починається словами *»Король з Емпіру к нам приходить«* та зберігається в збірничку пісень з 1661—1680. рр. в Національному Музеї у Львові. Є колядки, в яких вифлеємська сценарія перенесена в обставини українського національного життя, в український сучасний світ із його звичаями й обичаями. Деякі з них характером зближені до української різдвяної драми (*»Не плач, Рахіле«*), інші до вертепу (*»Согласно співайте«*). Коляди, з яких деякі насичені глибоким релігійним почуванням, навіяні високим поетичним піднесенням (*»Вселенная, веселися«, »Радість нам ся явила«*), вносили в українську хату промені ясного світла, сердечного тепла, сонячну втіху, життєрадісний настрій — і в тому їх велике значення.

З інших побожних пісень дуже популярною стала пісня *»О, хто, хто, Николая любить«*, що своїм початком сягає XVII. в. Окремий відділ побожних пісень творять пісні сумовитого, елегійного характеру, що своїм змістом висвітлюють такі теми, як смерть, марність життя, нетривкість щастя на цьому світі. Багато побожних пісень ввійшло у пісенний репертуар лірників, що в своїх піснях оплакували сирітську долю, вчили шанувати батьків, жаліли за правдою.

Поруч з віршами та піснями релігійного характеру в тих самих збірниках та пісенниках зустрічаємо вірші й пісні світського характеру. Змістом цієї світської лірики є сирітська недоля, життєва бездольність, радощі й терпіння кохання, туга, розлука, життя з нелюбом, трагізм недібраного подружжя.

В одному сирітському вірші пише сирота листи й просить лебедів передати їх родині:

Прилетіте, прилетіте, білі лебедоньки,
Понесіте од мене родині вістоньки.
Одсуну я кватироньку, гляну по світоньку:

Ах, там люди ходять, з родиною ся водять.
А я, бідний сиротонька, дивлячися, плачу,
Перед сльозоньками світонька не бачу.

Дуже популярним був вірш про життєву бездольність Олександра Падальського, що починався словами:

А хто на світі без долі вродився,
Тому світ марне, як коло точиться...

В багатьох піснях знайшло вислів вірне й щире кохання. Тяжко закоханому — оповідається в одному вірші — без дівчини. Виходив усі доріженьки, витоптав усі стеженьки, куди вона ходила, але не побачив її. Просив солов'я звести його з милою, орла позичити йому крил. В іншій пісні любовна туга знаходить такий вислів:

Доле проклятая!
Мати нещасная,
що мене зродила,
на той світ пустила.
Чи я сиджу в хаті,
чи я ляжу спати,
стоїть миленькая,
в очах хорошая.
На мураві грають,
пташеньки співають, —
я бідний думаю,
радости жадаю...

Тільки випадково збереглися імена авторів давньої лірики. Авторство пісні *»Дай же, Воже, добрий час«* приписала традиція проповідникові Добриловському; пісень *»Ой, не ходи, Грицю«, »Заспівали козаченьки в похід опівночі«, »Віють вітри, віють буйні«* Марусі Чурай. Деякі імена авторів збереглися в акростихах, де початкові букви віршів становлять ім'я автора.

ЗМІСТ

ДАВНЯ ДОБА

стр.

1. Дорогою століть 3—11
Література як міра культури народу — 3. Усна народна творчість — 4. Обрядова поезія — 5. »Віліни« — 7. Казки — 8. Значення усної словесності — 10.
2. Взаємини з Візантією 11—17
Візантійська культура — 11. Кирило та Методій — 12. Церковно-слов'янська мова — 14. Початки літературної праці — 14. Переклади св. Письма і писань отців церкви — 15. Збірники — 16.
3. У світі уяви 18—23
Апокрифи — 18. Мандрівка Богородиці — 19. Повісті — Варлаам і Йоасаф — 20. Троянська війна. — Александрія — 21. Індійське царство. — Синагрип і Акир — 22. Стефаніт і Іхнілат. — Девгеній Акрит 23.
4. Для християнства¹ 23—34
Зав'язки оригінальної творчості — 23. Митрополит Іларіон — 25. Кирило Турівський. Клим Смолятич — 26. Теодосій Печерський — 27. Яків Мних — 28. Нестор — 29. »Поучення дітям князя Володимира Мономаха« — 30. Печерський Патерик — 31. Чоловік ігумена Данила — 32.
5. Лицарський побут у письменстві 34—43
Літописи, як літературний пам'ятник — 34. Літописні перекази — 35. »Слово о полку Ігореве« — 36. Слово Данила Заточника 42.
6. На переломі 43—48
Перша руїна — 43. Галицько-волинський літопис — 44. Митрополит Кирило, єпископ Серапіон — 45. Змагання до релігійної унії — 46. Литовсько-руські літописи — 46. Ідейні та мистецькі цінності староруського письменства — 47.

СЕРЕДНЯ ДОБА

7. Подув із заходу 49—56
Зв'язки із західною Європою — 49. Гуманізм. Реформація — 50. Друкування книг — 51. Переклади св. Письма — 52. Завіщання Загоровського — 52. Острог, як культурний осередок — 53. Львівська братська школа — 54. Культурна праця в Києві — 55. Могилянська колегія — 55.
8. За Церкву і народність 57—67
Писання релігійно-морального й наукового характеру — 57. Відгомін релігійних суперечок — 58. Мелетій Смотрицький — 59. Іван Вишенський — 60. В обороні православ'я — 62. Промовиді — 63. Перелетні птахи 66.

9. Під брязкіт козацької зброї 68—83

Вірші — 60. Пам'ятки віршової літератури — 69. Вірші Саковича на похорон Сагайдачного — 70. Побутові й історичні вірші — 70. Мандрівники — 71. Початки драми — 73. Шкільна драма — 74. Шкільна драма на Україні — 75. Історична драма — 76. Драма про збурення пекла — 77. Інтермедії — 78. Вертеп — 79. Думи 80. Козацькі літописи — 82.

10. На досвітках національного пробудження 84—89

Історія Русів — 84. Сковорода — 85. На світанку — 86. Лірика — 87.

6.80